

T.C DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**KAYITDIŞI EKONOMİ VE TÜRKİYE'DE EKONOMİK BÜYÜME
ÜZERİNE ETKİLERİ**

38767

Ahmet Salih İKİZ

99767

Danışman: Prof. Dr. Koray Başol

**İzmir
2000**

**TC. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Doktora tezi olarak sunduğum ‘ Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye’de Ekonomik Büyüme zerine Etkileri’ adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsek ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Yararlanılan Kaynaklarda gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Ahmet Salih IKIZ

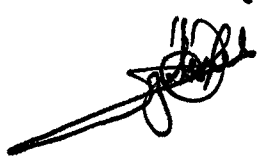
Ahmet Salih IKIZ

Ahmet Salih IKIZ

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünün 17/02/2000 Sayılı toplantısında Jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 21 maddesine göre İktisat Anabilim Dalı/Doktora öğrencisi Ahmet Salih İKİZ'in 'Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri' konulu tezini incelemiş ve aday 6.17.2000 tarihinde, saat 14.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 90 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek, tezin ^{başarıyla} ~~başarıyla~~ olduğuna ^{kararıyla} ~~kararıyla~~ ile karar verildi.

ÜYE
Prof. Dr. Mustafa
ÖZATEŞLER

BAŞKAN
Prof. Dr. Kerem BAŞOL

ÜYE
Doç. Dr. Neşe KUMRAL

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ FORMU

Tez No: Konu Kodu: Üniversite Kodu:

Tezin Yazarının

Soyadı: İKİZ

Adı: Ahmet Salih

Tezin Türkçe Adı: Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri

Tezin Yabancı Dildeki Adı: Shadow Economy and Its Effects on Economic Growth in Turkey.

Tezin Yapıldığı

Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi Enstitü: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yıl: 2000

Diğer Kuruluşlar:

Tezin Türü:

1- Yüksek Lisans		Dili	:Türkçe
2- Doktora	x	Sayfa Sayısı	:135
3- Tıpta Uzmanlık		Referans Sayısı	: 81
4- Sanatta Yeterlilik			

Tez Danışmanının:

Ünvanı Adı Soyadı: Prof Dr. Koray Başol

Türkçe Anahtar Kelimeler:

1- Kayıtdışı ekonomi
2- Enformel ekonomi
3- Saklı ekonomi
4- Kara ekonomi
5- Gölge ekonomi

İngilizce Anahtar Kelimeler

1- Shadow economy
2- Informal economy
3- Hidden economy
4- Black economy
5- Unrecorded economy

Tarih:
İmza:

20.08.2000

ÖZET

Özellikle son yıllarda ülkemizde kamu finansmanının sağlam kaynaklara dayanmaması nedeni ile ortaya çıkan ekonomik sıkıntılar, kayıtdışı ekonomi kavramının tartışılmaya açılmasına neden olmuştur. Bu çalışmada ilk olarak genel anlamda kayıtdışı ekonominin ortaya çıkış sebepleri sosyolojik, ekonomik ve mali yönlerden açıklanmaya çalışılmıştır. Kayıtdışı ekonominin olası fayda ve zararları tartışıldıktan sonra kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü ölçmek için kullanılan başlıca yöntemler açıklanmıştır. Çalışmanın izleyen kısımlarında Türkiye’de kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutu üzerinde durulmuştur. Kayıtdışı ekonominin ülkemizde fayda ve zararları açıklandıktan sonra kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerinde etkisi birçok ekonomik değişkenin de gözönüne alınması ile belirlenmeye çalışılmıştır.

ABSTRACT

The concept of shadow economy has been become a subject for discussion especially in recent years because of the economic crisis due to unsolid financing of public finance. In this study first of all; the general causes of shadow economy have been tried to explain from the viewpoint of economics, public finance and sociology. After the evaluation of the possible advantages and disadvantages of shadow economy, the main methods for measuring the volume of shadow economy have been given. The following chapters of this study have been focused on the volume of shadow economy in Turkey. After stating pros and cons of the shadow economy, the effects of shadow economy on economic growth has been tried to determine by considering different economic variables.

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM I

KAYITDIŞI EKONOMİNİN TANIMI VE UNSURLARI

1. Kayıtdışı Ekonominin Tanımı	1
2. Kayıtdışı Ekonomiye Açıklamaya Yönelik Başlıca Teoriler	10
2.1. Kayıtdışı Ekonomiye Olumsuz Yaklaşan Teoriler	10
2.2. Kayıtdışı Ekonomiye Olumlu Yaklaşan Teoriler	13
3. Kayıtdışı ve Kayıtlı Ekonomi Arasındaki İlişki	16
4. Kayıtdışı Ekonominin Ortaya Çıkış Sebepleri	19
4.1 Ekonomik Nedenler	20
4.1.1 Milli Gelirin Adaletsiz Dağılımı	19
4.1.2 Üretim Maliyetlerini Azaltma Amacı	20
4.1.3 Yüksek Enflasyon	21
4.1.4 Tarım Sektöründe Kriz	22
4.1.5 Esnek Üretim Sistemleri ve Küreselleşme	22
4.2 Mali Nedenler	23
4.2.1 Leviathan Devlet Düzeni	23
4.2.2 Fayda Maliyet Analizi	23
4.2.3 Vergiye Karşı Direnç	24
4.2.4 Vergi İdaresinde Kirlilik ve Organizasyon Bozukluğu	25
4.2.5 Ekonomide Düzenleme ve Yasaların Fazla Olması	26
4.2.6 Bütçe Kısıtları	27
4.3 Sosyolojik Nedenler	
4.3.1 Toplumsal Yapı	27
4.3.2 Ahlaki Normlarda Değişmeler	28
4.3.3 Sömürge Ülke Alışkanlıkları	29

5. Kayıtdışı Ekonominin Zarar ve Faydaları	29
5.1 Kayıtdışı Ekonominin Zararları	29
5.1.1 Ekonomik Düzene Olan Zararlar	29
5.1.2 Devlet Yönetiminde Oluşacak Zararlar	31
5.1.3 Sosyal Güvenlik Sistemi Üzerinde Olumsuz Etkiler	32
5.2 Kayıtdışı Ekonomik Faaliyetin Faydaları	33
5.2.1 İstihdam Üzerine Olumlu Etkileri	33
5.2.2 Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri	34
6. Kayıtdışı Ekonominin Bazı Ülkelerde Boyutu	35
6.1 Amerika'da Kayıtdışı Ekonomi	35
6.2 İspanya'da Kayıtdışı Ekonomi	36
6.3 Rusya'da Kayıtdışı Ekonomi	37
6.4 Brezilya'da Kayıtdışı Ekonomi	39

BÖLÜM II

KAYITDIŞI EKONOMİNİN ÖLÇÜMLEME YÖNTEMLERİ ve TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİ

1. Kayıtdışı Ekonomiyi Ölçmenin Önemi	42
2. Kayıtdışı Ekonomiyi Ölçüm Yöntemleri	43
2.1 Doğrudan Ölçüm Yöntemleri	44
2.2 Dolaylı Ölçüm Yöntemleri	46
2.2.1 G.S.M.H. Yöntemi	46
2.2.2 İstihdam Yöntemi	49
2.2.3 Parasalcı Yöntem	51
2.2.3.1 Nakit Oranı Yöntemi	52
2.2.3.2 İşlem Oranı Yöntemi	53
2.2.3.3 Ekonometrik Yöntem	55

3. Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Boyutu	56
3.1 Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Boyutunun Hesaplanması	57
3.1.1 Doğrudan Ölçüm Yöntemi	57
3.1.2 Dolaylı Ölçüm Yöntemleri	58
3.1.2.1 İstihdam Yöntemi ile Kayıtdışı Ekonominin Boyutunun Belirlenmesi	59
3.1.2.2 Parasalcı Yöntemle Kayıtdışı Ekonominin Tahmini	61
3.1.2.2.1 Nakit Oranı Yöntemi	61
3.1.2.2.2 İşlem Oranı Yöntemi	64
3.1.2.2.3 Ekonometrik Yöntem	66
3.1.2.3 GSMH Yöntemi	66
3.2 Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri	68
3.2.1 Ekonomik Nedenler	68
3.2.1.1 Küçük Ölçekli, Fason Üretim Yapılması	68
3.2.1.2 Yüksek Enflasyon	69
3.2.1.3 Uygulanan Ekonomik Politikalar	71
3.2.1.4 Devlet Harcamalarının Yapısındaki Değişme ve Vergiye Karşı Direnç	71
3.2.2 Mali Nedenler	72
3.2.2.1 Vergi Kanunlarının Yetersizliği ve Vergi İdaresindeki Aksaklıklar	73
3.2.2.2 Devlet Bütçesinden Bağımsız Fon ve Vakıf Uygulamaları	75
3.2.3 Sosyolojik Nedenler	76
3.2.3.1 Hızlı Nüfus Artışı, İç Göç ve Çarpık Kentleşme	76
3.2.3.2 Ahlaki Normlarda Değişme	77
3.3 Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Fayda ve Zararları	78
3.3.1 Kayıtdışı Ekonominin Zararları	78
3.3.1.1 Ekonomik Göstergelerin Güvenilirliğinin Azalması	78
3.3.1.2 Haksız Rekabete Yol Açması	79
3.3.1.3 Devlet Bütçesinde Açık Oluşturması	79

GİRİŞ

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler iktisat literatürüne özellikle 1970'li yılların sonlarından itibaren girmeye başlamıştır. Ekonomik faaliyetlerin bir kısmının resmi makamlar tarafından ölçülememesi hem gelişmiş ve hem de gelişmekte olan ülkelerde önemli sorunlara yol açmaktadır.

Kayıtdışı ekonomi makroekonomik değişkenleri de etkilemektedir. Kayıtdışı ekonominin bu değişkenler üzerindeki etkileri olumlu veya çoğunlukla olumsuz olabilmektedir. Ülke ekonomilerinin gücünü gösteren önemli bir değişken GSMH'daki değişmedir. Ekonomik büyüme olarak da tanımlanabilecek bu değişken de kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki büyüklüğünden etkilenmektedir. Bu çalışmanın temel konusu kayıtdışı ekonomi hakkında bilgi vererek Türkiye'de ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ekonometrik olarak ölçmektir.

Çalışmamızın birinci kısmında kayıtdışı ekonomi kavramı tanımlanmaya çalışılarak, ekonomi, sosyoloji ve maliye bilimlerinde bu konudaki farklı tanımlamalar açıklanmıştır. Kayıtdışı ekonomiyi açıklamakta kullanılan başlıca teoriler kısaca özetlendikten sonra genel olarak kayıtdışı ekonominin ortaya çıkış sebepleri mali, sosyolojik ve ekonomik açıdan ele alınmıştır. Birinci kısmın izleyen bölümlerinde ise kayıtdışı ekonominin sosyal ve ekonomik alanda yarattığı fayda ve zararlar açıklanarak bazı ülkelerde kayıtdışı ekonominin boyutu incelenmiştir.

İkinci kısımda ise ilk olarak kayıtdışı ekonomik faaliyetin ölçülmesinin önemi belirtilerek kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik başlıca yöntemler açıklanmaya çalışılmıştır. Sırası ile GSMH, istihdam ve parasalcı yaklaşımların temeli özetlenmiştir. İzleyen kısımda ise Türkiye'de kayıtdışı ekonominin boyutunu ölçmeye yönelik çalışmalar sıralanarak bu çalışmaların sonuçları arasındaki farklılıklara dikkat çekilerek Türkiye'de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasına neden olan faktörler sıralanmıştır. Ülkemizde kayıtdışı ekonominin yarattığı başlıca sorunlar açıklanmış ve ayrıca kayıtdışı ekonomik faaliyetin ülkemize faydaları da kısaca belirtilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü kısmında ilk olarak ülkemizde Cumhuriyet döneminde izlenen iktisat politikaları dönemler itibari ile özetlenmiştir. Daha sonra ise Türkiye’de enflasyon oranı, işsizlik oranı, kamu kesimi borçlanma gereği, faiz oranı vb. temel makroekonomik değişkenler ile kayıtdışı ekonominin büyüklüğü arasındaki ilişki incelenerek bu değişkenlerin kayıtdışı ekonomi üzerindeki etkisi açıklanmaya çalışılmıştır. İzleyen bölümde ise kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ekonometrik analiz vasıtası ile bulunmaya çalışılmıştır. Kayıtdışı ekonominin büyüme hızını olumlu etkilediğine dair olan görüşün doğruluğu bu şekilde test edilmiştir. Üçüncü bölümün en sonunda ise kayıtdışı ekonomi ile mücadelede kullanılacak araçların yaratabileceği sosyo-ekonomik sorunlara değinilerek uygulanacak politikaların zaman süreci içindeki etkinliği açıklanacaktır.

BÖLÜM I

KAYIT DIŞI EKONOMİNİN TANIMI VE UNSURLARI

1. Kayıt Dışı Ekonominin Tanımı

Özellikle 1980'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'deki ekonomi söyleminde oldukça önemli bir yer tutan kayıt dışı ekonomi ülke gündeminde özellikle son yıllarda sıkça sözü edilen konuların arasına girmiş bulunmaktadır.

Kamu finansmanında borçlanmaya öncelik verilmesi, özellikle son yıllarda özel tasarrufların kamu kesiminde kullanılmasına yol açmakta ve devletin borç stokunu arttırmaktadır. Devlet gelirlerindeki azalmanın sağlam kaynak ihtiyacını ortaya çıkarması kayıtdışı ekonomi kavramını gündeme getirmiştir.

Gölge ekonomi, yeraltı ekonomisi, kara ekonomi, enformel sektör, ikincil ekonomi, saklı ekonomi vb. çeşitli adlarla da anılan kayıtdışı ekonomi için çeşitli tanımlamalar yapılmaktadır. Kayıt dışı ekonomi kapsamı itibarı ile ekonomi, hukuk, sosyoloji ve maliye gibi farklı bilim alanlarının uğraŐı alanı olduğu için yapılan tanımlamalar da o dalın ilgi alanına göre olabilmektedir. Hukuki alanda bir tanımlama yapılırken, kayıtdışı ekonominin kanuni sınırlar içindeki yeri önem taşırken, maliye ilmi ile ilgili tanımlamada vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma gibi olgular ön plana çıkmaktadır. Ekonomi alanında ise kayıt dışı ekonominin makroekonomik değişkenler üzerinde rolü ve kalkınmaya etkileri incelenmektedir.

Ayrıca göz önüne alınması gereken diğer bir husus da kayıtdışı ekonominin tanımlanmasında yapılan sınırlamaların her ülkede farklı bir içerik içinde olabileceğidir. Bu nedenle özellikle komünist yönetim sisteminden kapitalist yönetim sistemine geçen ülkelerde kayıtdışı ekonominin sınırlarının farklı tanımlanması normal olarak karşılanabilir. Eski rejim döneminde devlet hizmetleri karşılığında vergi vermemeye alışmış toplumların vergi düzenine geçmeleri oldukça uzun bir süreç alabilmektedir.¹ Bu durum bu ülkelerde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin başlıca nedeni olmaktadır.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetin tanımlanmasında ekonomik faaliyetin yasal sınırlar içinde olup olmamasına göre bir ayırım yapılabilir. Yasa dışı ekonomik faaliyetler hukuk düzeni içinde kanunlarla kesin olarak yasaklanmış, silah ve uyuşturucu kaçakçılığı, çek-senet tahsilatı, rüşvet ve tefecilik vb. faaliyetlerdir. Bu tür faaliyetler kanunen yasak olduğu için bir katma değer yaratmaktan ziyade gelir transferi yaratırlar. Bu sebeple yasadışı ekonomik faaliyetler kayıtdışı ekonominin hesaplanmasına yönelik çalışmalarda hesaplamalara alınmamaktadır. Bununla birlikte yasadışı yollardan elde edilen gelirler üretim ve harcama aşamalarında GSMH hesaplarına dahil olarak kayıt altına girebilmektedir. Bu faaliyetler 'kara para aklaması' olarak adlandırılmakta ve özellikle gelişmekte olan ülkelerde oldukça önemli ekonomik sıkıntılara yol açabilmektedir.

Bazı ekonomik faaliyetler yasal yollardan elde edilen gelirin yasa dışı veya yasal yollarla kayıt dışında tutulması vasıtası ile de yürütülebilir. Herhangi bir işletme zirai veya endüstriyel alanda yasal sınırlar içinde ekonomik faaliyette bulunmakta iken resmi makamlara vermesi gerekli beyanlarını yerine getirmez veya eksik beyanda bulunursa yasal işlemlerini yasadışı yollarla kayıt dışına çıkarmış olur. Vergiye tabi gelirini eksik göstermek, herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmadan çalışmak buna örnek gösterilebilir.

¹ Andrew. Cowley, Where the wild things are. Economist. 7 Mayıs 1994 . S. 16

Kayıt dışı ekonomik faaliyetin diğer bir boyutu da bireylerin ve işletmelerin yasal faaliyetleri sonucu elde ettikleri geliri yasal sınırlar içinde kayıt dışında tutmalarıdır. Bireylerin ihtiyaçlarını mal takası ile karşılamaları veya kendi üretimlerini tüketmeleri sebebi ile üretim yönünden GSMH hesaplamalarında milli gelir olduğundan düşük hesaplanabilmektedir. Bunun yanında bireylerin herhangi bir işyeri açmadan yaptıkları işportacılık, iş takipçiliği, evlerde özel ders verme ve bunun gibi çeşitli faaliyetleri katma değer yaratmakla birlikte herhangi bir kayda tabi olmamaktadır.

Çalışmamızda esas olarak kayıtdışı ekonomik faaliyetin tanımı ve ölçümlenmesinde yasal sınırlar içinde yapılan ekonomik faaliyetlerin kayıtdışında bulunması konu edilecektir. Yasal ve yasal olmayan faaliyetler arasındaki çizginin bazı durumlarda oldukça yakın olması sebebi ile zaman zaman suç sektörü olarak da belirtilebilecek yasa dışı faaliyetlere atıfta bulunulsa da bu çalışma yasal faaliyetlerdeki kayıtdışılığı konu alacaktır.

Castells ve Portes Brezilya'daki enformel ekonominin boyutlarını hesaplamaya yönelik çalışmada enformel ekonominin bireyselden çok kolektif bir yön içerdiğini belirtmektedirler. Bu bağlamda kayıtdışı ekonomiyi, sosyal ve ekonomik olguların çeşitli söz konusu düzenlemelere tabi tutulduğu bir çevrede gelir getirici bazı ekonomik faaliyetlerin düzenlemelere uymadan sosyal bir gerçek olarak ortaya çıkmaları olarak tanımlamaktadırlar.²

² Benton Lauren A., Portes Alejandro, Manuel Castells (Editörler), *The Informal Economy:: studies in advanced and less developed countries*, Baltimore, 1989, s. 300

Dallago, kayıtdışı ekonomik faaliyetin tanımlanmasında batı ülkeleri için geçerli olabilecek bazı noktalara dikkat çekmiştir.³ Yazar batı ülkelerinde enformel sektörün tanımlanmasında ölçek ekonomileri kavramını kullanmıştır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler oldukça hızlı bir şekilde artan marjinal maliyetlerle belirli sınırlarda büyüyebildikleri için yalnızca ölçek ekonomileri önemsiz seviyelerde olan ve giriş çıkış serbestisine sahip sektörlerde sürdürülebilirler.

Coolier özellikle Afrika ülkelerindeki enformel sektör yapısını Neo-Marksist çerçeveye uygun görüşlerle açıklamaya çalışmıştır.⁴ Ona göre kayıtdışı ekonomik faaliyetler gelişmekte olan ülkelerde sermaye ve emek arasındaki ilişkiyi açıklamaya yöneliktir. Gelişmekte olan ülkelerde enformel sektör bir ikincil üretim yoludur ve varoluşunu uluslararası kapitalist sisteme borçludur. Özellikle şehirlerde alt ve üst gelir tabakaları arasındaki bağın kopması sonucu oluşan boşluğun kayıt dışı ekonomi tarafından doldurulması bu düşüncenin savunduğu ana temadır. Mooser ve Pettye göre kapitalist üretim sürecinde ikincil olarak görev alan enformel sektör özellikle küçük ölçekli işletmeler vasıtası ile kapitalist üretim sürecinin bir parçası olmuştur.⁵

Özellikle 1980'lerden sonra tekrar moda olan Neo-Liberal görüşe sahip olanlar ise kayıtdışı ekonominin gelişmekte olan ülkelerde oldukça önemli bir yer tutmasının bu ülkelerde girişimcilik yapısını güçlendireceğini ve 'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler' olarak da adlandırılacak söylemi yerine getirebileceğini belirtmişlerdir. Latouche, çalışmasında kayıtdışı ekonominin aslında temelde kayıtlı ekonomi ile bağları olduğunu ve kayıtdışı ekonominin sosyo-ekonomik bir analizi yapılması halinde

³ Bruno Dallago, *The Irregular Economy, The Underground Economy and the Black Labour Market*, England, 1990 s. 6

⁴ Pius Simon, *Informal responses to crises of urban employment: An investigation into the structure and relevance of small-scale informal retailing in Kaduna, Nigeria*. *Regional Studies*. Ağustos 1998 s. 551

⁵ Pius B Simon, *age.*, s. 552

Dünya ülkelerinin kaçınılmaz bir gerçeği olduğunu belirtmiştir.⁶ Özellikle Latin Amerikan kökenli ekonomistler kayıt altına alınmayan ekonomik faaliyetlerin bulunduğu ekonomik yapıyı, ülke yönetiminde bulunan sosyalist diktatörlere karşı yumuşak bir kapitalizme geçiş için başlıca yol olarak görmekteydiler.

Perulu ünlü iktisatçı Hernando de Soto, Liberal Demokrasi Enstitüsü'nde kayıt dışı ekonominin üçüncü Dünya ülkelerindeki önemi üzerine oldukça yoğun çalışmalar yapmıştır. De Soto, 'Diğer Yol' (The Other Path) isimli kitabında kayıtdışı ekonomik faaliyetleri, devlet kontrolünde verimsiz kamu işletmeleri, aşırı kamu düzenlemeleri ve oldukça fazla bürokrasi karşısında yenilikçi, bireysel özgürlüklerin daha fazla olduğu, oldukça verimli çalışan işletmelerin faaliyetleri olarak tanımlamıştır.⁷ Yazara göre kayıtdışı ekonomik faaliyetler özellikle merkezi planlama ile yönetilmeye çalışılan üçüncü Dünya ülkelerinde 'görünmeyen bir devrim' yaratmaktadır.

Kayıt dışı ekonominin tanımı ekonomi, maliye ve sosyoloji ilimlerinde bazı farklılıklar içerir.

Kayıt dışı ekonomi, ekonomi ilmi ile ilgili bir tanımlama içerirse, istatistiksel olarak ölçülebilirlik ve bireysel gelir hesaplaması ile ilgili kriterler ön plana çıkar. Örneğin ekonomik yapıyı göz önüne alan çalışmasında Anderson kayıtdışı ekonomiyi, genellikle küçük boyutlu olan ve aile ölçeğinde yapılan ve vergi otoritelerince hiç veya az oranda vergilendirilen ekonomik faaliyetler olarak tanımlamaktadır.⁸

⁶ Serge Latouche, In the wake of the affluent society, an exploration of post-development,, Londra, 1993, s. 130

⁷ Hernando de Soto, The Other Path, The Invisible Revolution In the Third World, London, 1988, s. 175

⁸ James H. Anderson, The Size Origins and the Character of Mongolia's Informal Sector During the Transition, Dünya Bankası Araştırma Raporu, Mayıs 1998,

Maliye ilmi göz önüne alınarak yapılan tanımlamalarda ise kayıt dışı ekonominin ekonomik sistem içindeki yeri ve devlet gelirlerine etkisi göz önüne alınır. Feige, Milli Gelir ve Üretim Hesaplarında kayıtlı olmayan ekonomik faaliyetleri ve mali geliri göz önüne alarak tanımlamada bulunmaya çalışmıştır.⁹ Yazara göre milli gelir hesaplanmasında kayıtdışı toplam gelir başlıca üç faktörden oluşur.

- Ülkedeki kanunlara göre yasal olmayan yollarla elde edilen gelir.
- Takas işlemleri sonucu elde edilen gelir.
- Kanuni faaliyetlerden elde edilen fakat milli gelir hesaplamaları ile ilgili istatistiklerden çeşitli sebeplerle gizlenen gelir.

Mali anlamda vergi tabanı ise bildiğimiz gibi milli gelire eşittir. Bu durumda mali anlamda gözlenemeyen gelir eksik bildirilmiş vergi beyanına eşittir. Bu anlamda Feige mali anlamda kayıtdışı ekonominin, milli gelir hesaplarına dayalı istatistiklerindeki kayıtdışı ekonomiden farklı olarak anlaşılmasını tavsiye etmektedir.

Sosyoloji ilmi kayıtdışı ekonomiyi açıklamakta istihdam ve tampon mekanizmaları kavramlarını kullanmıştır. Enformel sektörün köyden kente göç bağlamında incelenmesi oldukça yaygındır. Mübeccel Kıray'a göre tarım kesiminden kentlere olan göçten sonra eğitim ve uzmanlık derecesi düşük çalışanlar kayıtdışı sektörde çalışarak kentlere uyum sürecine girerler.¹⁰ Bu bir tür tampon mekanizması görevi yaparak sosyal patlamaların önüne geçebilir.

ILO'nun 1991 yılında Kenya'da yaptığı toplantıda enformel sektör giriş ve çıkışın kolay olduğu, ailenin sahip olduğu içsel kaynaklara

⁹ Edgar L. Feige, *Underground Economies, Tax Evasion and Information Distortion*, Cambridge, 1989, s. 15

¹⁰ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul, 1987, s. 163

dayanan, küçük ölçekli ve emek yoğun teknoloji kullanan, kanuni düzenlemeye tabi tutulmamış rekabetçi piyasaların mevcut olduğu bir sektör olarak tanımlanmıştır.

Kayıtlı ekonomi, resmi istatistiklerle tespit edilen tüm ekonomik faaliyetleri kapsamakta ve kayıtlı ekonominin dışındaki tüm faaliyetler genel olarak kayıtdışı ekonominin kapsamı içine girmektedir. Ayrıca kayıtdışı ekonomi özel sektör faaliyetleri yanında kamu sektöründe de gözlenebilir.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler herhangi bir karşılık beklenilmeden yapılıyorsa bunlara self servis ekonomisi adı verilir ve bu tür faaliyetlerin büyüklüğünün hesaplanması oldukça zordur. Özellikle marjinal sektör olarak adlandırılan ekonomik verimliliği düşük sektörlerde gözlenen kayıtdışılık vergi ve sigorta kayıtlarına girmekten kaçınmak şeklinde olabileceği gibi, uyuşturucu madde ticareti vb. tamamı ile kanun dışı birtakım faaliyetler şeklinde de olabilir. İkinci grup suç sektörü olarak da adlandırılacak devlete karşı bir tür karşı koymanın fiili olarak ortaya çıkması halidir.

Kayıt dışı ekonomi üzerinde çalışmalar yapan bazı bilim adamları ev hanımlarının evişi olarak yaptığı temizlik vb. işlemlerin bile bir hizmet ürettiğini varsayarak bu faaliyetlerin de aynı kategoriye sokulması gerektiğini savunmuşlardır. Milli gelir hesaplanması işlemlerinden bildiğimiz gibi bu tür faaliyetlerin kayda alınması hem çok zordur ve hem de normatif bir yapı içerir.

Kayıtdışı ekonominin tanımı gereği bazı unsurları içermesi gereklidir. Bu unsurlar aşağıda sıralanmıştır:

i) Yasalara uygunluk

Kayıtdışı ekonomik faaliyetin yasal sınırlar içinde yapılması tanımlamada bulunan kayıt dışı faaliyetler ile göze çarpar. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler bazı durumlarda yasal sınırları fazla zorlamamakla birlikte, bazı faaliyetler tamamı ile devlet karşıtı faaliyetler şeklinde oluşarak kayıt dışı ekonomiden ziyade suç sektörünün kapsamına girebilmektedir.

Tokman, kayıtdışı ekonominin tanımlanmasında yasalara uygunluk kriterinin gri bir alanda kaldığını belirtmiştir.¹¹ Özellikle kayıtdışı ekonomiyi küresel üretim düzeninin yeniden yapılandırılması ve ademi merkezileşimin artması olarak kabul eden yaklaşıma göre, hiçbir ekonomik faaliyet yasalara tam olarak uyum göstermez. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yasaların uygulamada bir çok eksiklikler içermesi ve bürokratik işlemlerin uzunluğu, bireyleri tümü ile kayıtlı ve yasalara uygun ekonomik faaliyetlerden alıkoymaktadır. Bu nedenle işletmelerin birçoğu yasalara uygun olarak kayıt altına girerek ekonomik faaliyetlerine başlamakta ve fakat ekonomik faaliyetlerinde 'gri bölgelerde' çalışarak kayıtdışı faaliyette bulunmaktadır.

ii) Ahlaki normlara uygunluk

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler yasalara uygun olsalar bile ahlaki teamüllere uygun olmayabilirler. Örneğin kişilerin organlarını satmaları genel ahlak kaideleri içinde geçerli değildir. Buna rağmen az gelişmiş ülkelerde ekonomik sıkıntı içindeki bireylerin organlarını gizli olarak satmaları ile uluslararası boyutlarda bir organ pazarı oluşmuştur.

¹¹ Victor E. Tokman, *Beyond Regulation, The Informal Economy in Latin America*, 1992 s. 5

iii) İstatistiksel olarak ölçülebilirlik

Ekonomik birimlerin kayıtdışı ekonomik faaliyetleri milli muhasebe kayıtlarında görülmez. Bu nedenle resmi kaynaklar gerçek değerleri göstermez. Bu faaliyetlerin gizlenmesi sebebi ile olabileceği gibi yapılan faaliyetlerin kayıtlanmasındaki zorluklardan ötürü de olabilir. Böylece herhangi bir şekilde kayıt altına alınamayan ekonomik faaliyetlerin boyutu çeşitli istatistiki yöntemlerle veya anket çalışmaları ile tahmin edilebilir. Böylece kayıtdışı ekonominin boyutu istatistiksel tahmin edilebilir.

iv) Gelir elde etme

Kayıt dışı ekonomik faaliyetin tanımındaki esas ölçütlerin başında bu faaliyetlerin gelir elde etme amacı ile yapılması gelir. Ekonomik faaliyetler gelir elde etme amacına yönelik değilse veya faaliyetler sonucunda herhangi bir gelir elde edilmiyorsa, bu faaliyetler özünde ekonomik bir faaliyet değildir ve milli muhasebe hesaplarında da görülmez.

Bir görüşe göre kayıtdışı ekonominin tanımında sıralanan bu unsurlara rağmen yapılabilecek kesin bir tanım mümkün değildir. Kayıtdışı ekonominin kesin bir tanımının yapılması zorunlu da değildir ve bazı bilim adamlarına göre yapılamaz da. Bu görüşe göre kayıtdışı ekonomik faaliyetin tanımlanmasından ziyade onu ortaya çıkaran dinamikler, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yarattığı sorunlar daha fazla önem taşımaktadır.¹²

Yukarıda belirtilen farklı görüşler göz önüne alınarak kayıtdışı ekonomi şöyle tanımlanabilir: **GSMH hesaplanmalarında görülmeyen ve bu nedenle milli muhasebe hesaplarına geçmeyerek kamu otoritesinin bilgisi dışında kalarak gelir, katma değer veya diğer vergiler ile sosyal güvenlik katkılarını ödemekten, kanunla**

¹² Ahmet Fazıl Özsoylu, Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi, İstanbul, 1995, s. 16

belirlenmiş yasal düzenlemeleri yerine getirmekten (asgari ücret, güvenlik standartları vb.) kaçınarak yapılan gelir yaratıcı ekonomik faaliyetler kayıtdışı ekonomik faaliyetlerdir.

Kayıtdışı ekonominin tanımının yapılmasından sonra izleyen kısımda kayıtdışı ekonomiyi açıklamaya yönelik teoriler kısaca özetlenmeye çalışılacaktır.

2. Kayıtdışı Ekonomiyi Açıklamaya Yönelik Başlıca Teoriler

Kayıtdışı ekonomi bir önceki kısımda da belirtildiği gibi sosyoloji, ekonomi ve maliye gibi farklı bilim dallarının konusu olmaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar bu bilim dallarının tümünün izlerini taşımaktadır. Farklı bilim dallarınca kayıtdışı ekonominin farklı tanımlarının yapılması sebebi ile bu konuda baskın bir teori üretilememiştir. Üretilen teorilerde bilim adamlarının kayıtdışı ekonominin sonuçları hakkında farklı düşüncelere sahip olmaları da üretilen teorilerin birbirinden tamamen farklı iki kutupta oluşmasına yol açmıştır. İlk görüşe göre kayıtdışı ekonomi, modern ekonomik ve toplumsal yapıyı olumsuz etkilemektedir. İkinci görüş ise bunun tam tersi olarak kayıtdışı ekonominin özellikle üçüncü dünya ülkelerinde ekonomik kalkınmada oldukça önemli bir yer tuttuğunu belirterek, kayıtdışı ekonomiye olumlu yaklaşır ve kalkınmanın belirli bir döneminden sonra kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin yok olacağını belirtir. Bu farklı yaklaşımlar ayrıntılı olarak incelenecektir.

2.1 Kayıtdışı Ekonomiye Olumsuz Yaklaşan Teoriler

Bu görüşe sahip olanlara göre Kayıtdışı ekonomi toplumsal ve ekonomik hayatta bir ahlaki zayıflamaya yol açmakta ve toplumsal bütünlüğü olumsuz etkilemektedir. Tanzi, Feige, Gutman bu görüşü savunan başlıca bilim adamlarıdır.

Bu görüşü desteklemek amacıyla kullanılan teorilerden birisi marjinalist teoremdir. Ekonomik büyümede tarım ve sanayi olmak üzere iki kesime dayanan dualist kalkınma modellerini esas alan bu teori kayıtlı ekonomiyi modern ve kayıtdışı ekonomiyi ise geleneksel kesimin temsilcisi olarak kabul eder. Genellikle endüstriyel faaliyetlerde bulunan, yeni teknolojileri uygulayabilen, eğitim ve gelir düzeyi yüksek kesim modern kesimi tanımlar ve bu kesim kayıtlı ekonomi içinde kabul eder. Tam aksi olarak genellikle kırsal kesimde ve büyük şehirlerin varoşlarında yaşayan gelir ve eğitim düzeyi düşük, çoğunlukla kırsal kesimde zirai faaliyetlerle ve kentlerde marjinal işlerde çalışan kesim ise geleneksel kesimi oluşturur.

Johnston, özellikle gelişmekte olan ülkelerde üretim sürecinde kamu ve özel sektörde kaynak dağıtımını ve sağlık, eğitim vb. hizmetlere ulaşma açısından modern kesimin öncelikli olduğuna dikkat çekerek bu durumun bir eşitsizlik doğurduğunu savunmuştur.¹³ İki kesim arasındaki eşitsizlik, özellikle geleneksel kesimde gelir düzeyini arttırmak amacı ile kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasına sebep olmaktadır. Johnston ayrıca bu durumdaki ülkelerde yolsuzluklardaki artışın temel nedeninin yukarıda belirtilen kaynakları dağıtım konumunda oluşan dengesizliklerden oluştuğunu belirtmiştir.

Mitra, şehirleşme, gecekondulaşma, fakirleşme ve kayıtdışı sektörde istihdam üzerinde durmuştur.¹⁴ Kırsal kesimden işsizlik vb. sebeplerle şehirlere göç eden kitleler ilk olarak şehirlerin varoşlarındaki gecekonduya yerleşmektedirler. Bu grupta yer alan bireyler yeterince kalifiye olmadıklarından ötürü kayıtlı sektörde istihdam edilemez ve bu nedenle marjinal işlerde çalışmak zorunda kalırlar.

¹³ Michael Johnston, 'Corruption inequality and change', Editör Peter M. Ward. Corruption, development and inequality, New York, 1989, s. 18

¹⁴ Arup Mitra, Urbanization, slums, informal sector, employment and poverty, Delhi, 1994, s. 32

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde üretim sürecinde sanayi sektörünün payının düşük gerçekleşmesi endüstriyel faaliyetlerde istihdamın oldukça sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Sonuçta sınırlı emek talebi karşısında yüksek emek arzı oluşmasından ötürü çalışan kesimin gelir düzeyi düşük gerçekleşecektir.

Feige, yeraltı faaliyetleri geliri adı altında bir hipotez öne sürerek, kayıtdışı ekonominin olumsuz yönlerini göz önüne çıkarmaya çalışmıştır.¹⁵ Yazar Keynesyen ve Post-Keynesyenler tarafından savunulan makroekonomik doktrinde kamu ve özel sektör arasında kaynak kaymalarının sebep olduğu sorunların, kayıtlı ve kayıtdışı ekonomik faaliyetler arasında da incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler sebebi ile vergilendirilecek gelirin eksik beyan edilmesi, özel sektörden kamu sektörüne vergi yolu ile yapılacak transferin olması gerekenden daha az gerçekleşmesine yol açmaktadır. Bu durum devlet gelirlerinde bir azalma yaratarak kamu harcamalarını azaltmakta ve ülke ekonomisini olumsuz olarak etkilemektedir.

Feige'nin diğer üzerinde durduğu sorun ise kayıtdışı ekonominin yarattığı bilgilendirme çarpıklığıdır. Milli gelir hesaplamaları yapan ve ekonomik faaliyetlerle ilgili istatistikler hazırlayan devlet kurumları milli gelirin bir kısmının kayıtdışı olması sebebi ile gelecekle ilgili ekonomik tahminlerinde yanlış kararlar alabilirler. Örneğin kayıtdışı ekonomideki büyüme, tam istihdamı sağlamayı amaç edinmiş bir hükümete, ekonomi yönetimi tarafından 1970'lerde olduğu gibi ülkede stagflasyon olduğuna dair yanlış bir bilgilendirme yapılmasına yol açabilir. Buna benzer olarak, hükümet fiyat istikrarı sağlamayı amaçlamış iken büyüyen kayıtdışı ekonomi bütçe fazlası verilmesine yol açabilmektedir.

¹⁵ Feige age. s. 14

2.2 Kayıtdışı Ekonomiye Olumlu Yaklaşan Teoriler

Özellikle Latin Amerikan ekolünden gelen birçok iktisatçı kayıtdışı ekonominin özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın sağlanması, etkin işleyen bir piyasa sağlanması ve fert başına düşen gelirlerinin artırılmasında önemli bir rol oynadığını savunmaktadır.

Kayıtdışı ekonominin kalkınma yolunda olan gelişmekte olan ülkelerde bulunduğunu savunan modernite teorisi başlıca örnektir.¹⁶ Bu teoriye göre gelişmekte olan ülkelerde bulunan geleneksel kesim nitelikli işgücüne sahip olmadığı için genellikle kayıtdışı sektörde istihdam edilir. Zaman süreci içinde köyden kente göç eden bu kesimin temsilcileri aldıkları eğitimle nitelikli işgücüne sahip olarak kayıtlı sektörde istihdam edilmeye başlanacaklardır. Böylece kayıtdışı ekonominin milli gelir içinde oranı düşecektir.

De Soto, Chickering, Salahhaddine ve Tokman tarafından yapılan çalışmalar bazı ülkelerde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin, ekonominin yapısal sorunlarından ve yoğun bürokrasiden kaçmak amacı ile yapıldığını göstermektedir.

Tokman eserinde kayıtlı ekonomik faaliyette bulunmanın işletmelere getirdiği maliyetleri Latin Amerika ülkeleri açısından incelemiş ve işletme kurmak için başvurulması gereken resmi kurumların sayısını incelemiştir.¹⁷ İşletme kurulma aşamasında Latin Amerika ülkelerinde ortalama 20 farklı devlet kurumu ile muhatap olmak gerekmektedir. Çok uçta bir örnek olarak gösterilebilecek Ekvator'da girişimciler bir işletme kurmak için gerekli kanuni şartları yerine getirmek için 60 farklı işlem

¹⁶ Necmettin Özerkmen, Structure of the retail petty trade connected in a sociological study of an urban informal sector in Ankara, Basılmamış Doktora tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 1995, s. 18

¹⁷ Tokman age. S. 12

yapmak zorundadırlar. Tokman bu durumun kişileri kayıtdışı faaliyette bulunmaya ittiğini belirtmektedir. Ayrıca bir ekonomik faaliyette bulunmak için bir sektörde çok fazla regülasyonun olması, o işkolunda bulunan firmalar için rant benzeri haksız kazançlara yol açmaktadır. Tokman Latin Amerika ülkelerinde taksi plakası sahibi olanların plaka tahdidinden ötürü haksız kazançlar elde ettiklerini fakat kayıtdışı faaliyette bulunan taksilerin aynı hizmeti daha ucuza sunması sebebi ile bu rantın azaldığını belirtmiştir.¹⁸

De Soto, Peru'da enformel sektörü incelemiş ve bu konuda yaptığı çalışmalarla oldukça ilginç sonuçlara varmıştır. Yazar, bireylerin oldukça kötü düzenlenmiş bir yasal sistem, bürokrasinin fazlalığı ve ekonomik hayata aşırı devlet müdahalesi sebebi ile enformel sektörde faaliyet göstermek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Özellikle kamu arazileri üzerine izinsiz bina yapımı, ruhsatsız işyeri açma bu ülkede oldukça sık görülen faaliyetlerdir. Bu olgunun başlıca sebebi bu tür işlemler için gerekli hukuki prosedürün aylarca sürmesidir. Ayrıca vergi sistemi kayıt altındaki mükellefleri oldukça fazla bürokrasi içine sokmakta ve yüksek oranlı vergilerle kişileri adeta kayıtsız çalışmaya teşvik etmektedir. Peru'nun şu anki durumu 1700'lü yıllardaki merkantilist uygulamalara oldukça fazla benzemektedir. Bu nedenle De Soto bugünkü Peru'yu Avrupa merkantilizmine benzetmektedir.¹⁹ Merkantilist sistemde ekonomi yönetiminde devletin egemenliğinin yüksek olması ve bütün kararların bir elit bir grup tarafından alındığı bilinmektedir. Bugünkü Peru'ya çok benzeyen bu etkin olmayan ekonomik sistem ülkede enformel sektörün ortaya çıkmasına neden olmuş ve liberal bir ekonomik düzen için temel teşkil etmiştir.

¹⁸ Tokman age. S. 17

¹⁹ De Soto age s. 215

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler ekonomik büyüklüklerin sağlıklı yorumlanmasına ve vergi gelirlerinin düşük gerçekleşmesine yol açmaktadır. Enformel sektörde kullanılan teknoloji genellikle oldukça geri kalmış teknolojidir. Buna rağmen kayıtdışı ekonominin yarattığı liberal ortam zaman içinde üretim verimliliğini artırarak ülkenin milli gelirinde artma yaratacak ve yaşanan bu dönüşüm ekonomik faaliyetlerin kendiliğinden kayıt altına girmesini sağlayabilecektir.

Alonzo, Filipinlerde enformel sektörün inşaat ve taşıma sektörlerindeki rolünü incelemiştir. Filipin ekonomisinde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin özellikle küçük boyutlu şirketlerde yoğunlaştığını 500 bin pesonun altında sermayesi bulunan şirketlerin %4'ünün kayıtlı olduğunu 20 milyon pesodan fazla sermayesi bulunan şirketlerin ise %41'inin kayıtlı olduğunu belirtmiştir.²⁰ Bu durum her ne kadar devletin vergi gelirlerini azaltsa da istihdamın artmasını sağlamakta ve sosyal patlamaları kısmen azaltıcı bir rol oynamaktadır. İnşaat sektöründe resmi işlemlerin uzun olması ve ev yapma izni için devlet görevlilerinin genellikle rüşvet istemesi bireyleri oldukça basit malzemelerle kendi inşa ettikleri kulübelerde yaşamaya mecbur etmektedir. Bu ülkede toplu taşımacılıkta kullanılan jeepler ülkemizde kullanılan dolmuş sistemine oldukça benzemektedir. Filipinlerde toplu taşımacılık %90'lara varan oranda kayıtdışı olarak yapılmaktadır. Bu her ne kadar etkin bir sistem sağlasa da bazı olumsuzlukları da içermektedir. Örneğin akaryakıt zamları müşterilere daha yüksek oranlarda yansıtılmaktadır.

²⁰ Ruperto P. Alonzo, 'The Informal Sector in Philipphines' , Editörler A. Lawrence Chickering, Mohamed Salahdine, California, 1991, s. 39

Latouche, enformel sektördeki gelişmeleri yeni bir toplumsal düzenin embriyosu olarak kabul etmektedir.²¹ Enformel sektöre sosyo-ekonomik yönden yaklaşan yazar, bu sektörün özellikle Batı ülkelerinde 1970'lerden itibaren ortaya atılan rasyonaliteye dayalı ekonomik insan tipine tepki olarak doğarak, ulus devlet kavramının tartışmaya açılmasına neden olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle enformel sektör özellikle batı ülkelerinde bireysel özgürlüklerin daha rahat yaşanabildiği yeni bir tür topluma doğru bir geçiş olarak kabul edilebilir. Batı kültüründe yaşanacak bu değişimin üçüncü dünya ülkelerinde yapacağı yansıma ise enformel sektörün liberal bir ekonomik ve toplumsal yapıya geçiş sağlamaya yardımcı olacağı şeklindedir.

3. Kayıtdışı ve Kayıtlı Ekonomi Arasındaki İlişki

Kayıtlı ekonomi ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişki istihdam ve vergisel açıdan ele alınmıştır. Bazı bilimadamları kayıtdışı ekonominin kayıtlı ekonomi ile birlikte bulunabileceğini birincinin ikinciyi etkilemeyeceğini belirtmekte, aksi görüştekiler ise zaman süreci içinde kayıtdışı ekonominin boyutunun kayıtlı ekonomiyi azaltacak şekilde gelişeceğini savunmaktadırlar.

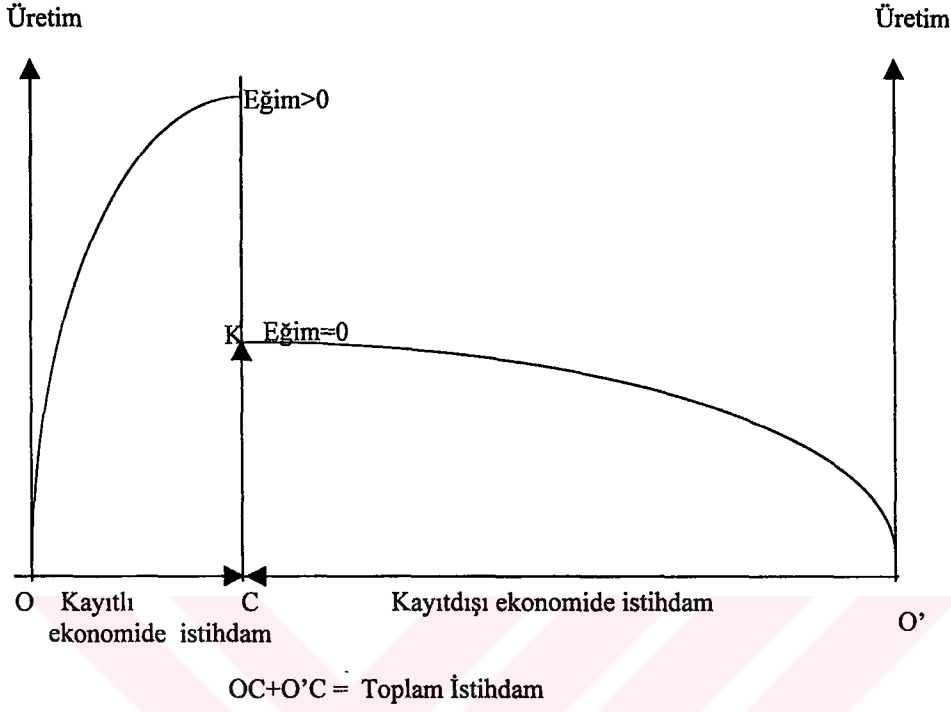
İstihdam ve üretim arasındaki ilişkiyi iki sektör açısından inceleyen Mitra'ya göre kayıtdışı ve kayıtlı istihdam arasındaki ilişki Şekil 1 ile şöyle gösterilmektedir..²²

²¹ Latouche, age.s. 127

²² Mitra age s. 31

ŞEKİL 1

Kayıtdışı ve Kayıtlı Ekonomi Arasındaki İlişki

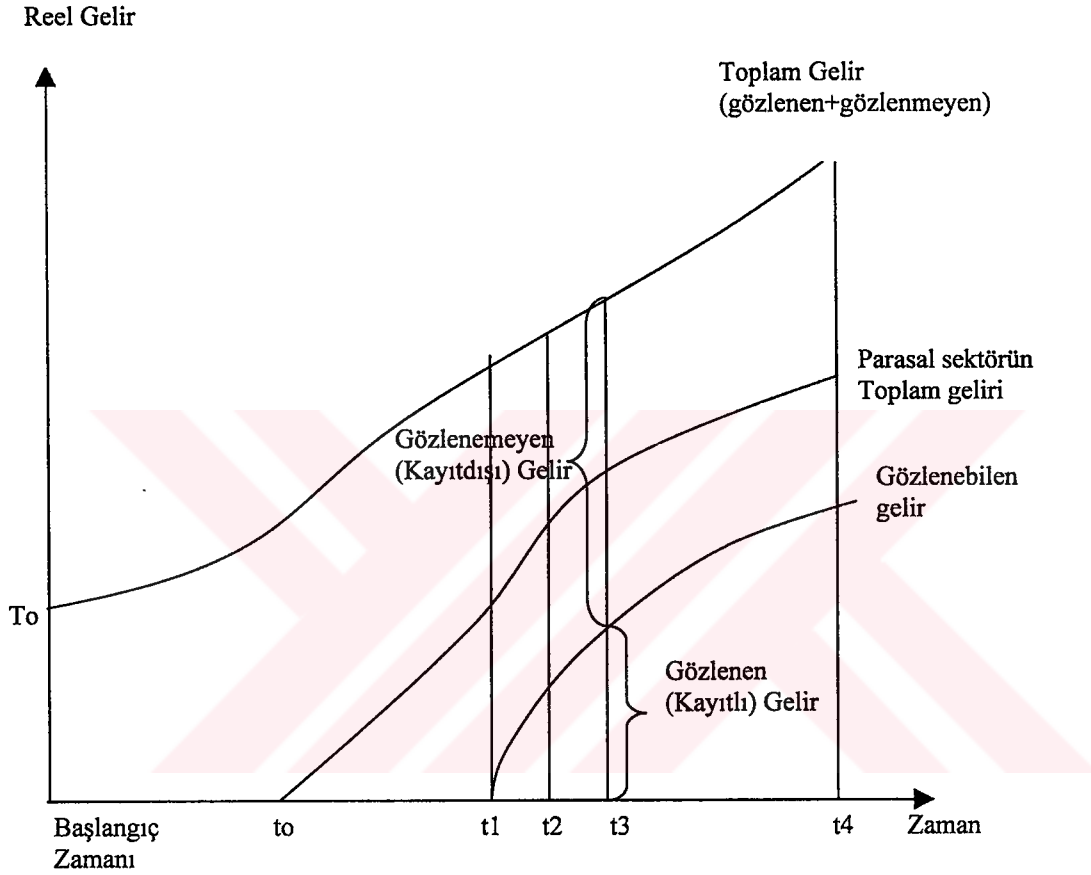

Şekil 1'de yatay eksenle kayıtlı ve kayıtdışı sektörlerde istihdam ve dikey eksenle de üretim gösterilmektedir. Eğriler ise iki farklı sektördeki üretimi ve bu eğrilerin eğimi o noktadaki emek verimliliğini göstermektedir. Enformel sektörde, emek verimliliği K noktası üzerinde sıfırdır. Bu iki sektördeki eğrilerin C noktasından çıkan dikme ile kesişmeleri farklı noktalardadır. Formal sektörde üretim enformel sektördekinin aksine marjinal verim sıfıra ulaşmadan sona erer. Bu durum enformel sektörde üretimin emek yoğun ve küçük boyutlu olması, formal sektörde büyük ölçekli ve sermaye yoğun olması ile açıklanabilir.

Feige toplam geliri göz önüne alarak kayıt dışı ekonominin zaman boyutu içinde gelişimini incelemiştir. Hipotetik bir toplum düşünerek dönemlik dalgalanmalar ve ekonomik krizleri bir süre için yok kabul ederek, bu toplumun refah devleti olarak kabul edeceğimiz bir kalkınma hızı olan sabit oranlı kalkınma hızında büyümekte olduğunu farz edelim.

Feige kalkınma süreci içinde belirli bir dönemden sonra kayıtdışı gözlenemeyen ekonomik faaliyetin büyüme oranında gözlenen ekonomik faaliyete nazaran daha hızlı bir gelişme olacağını belirtmiştir. Bu görüş Feigenin çalışmasında Şekil 2'de görüldüğü gibi ifade edilmektedir.²³

ŞEKİL 2
Kayıtdışı Ekonominin Zaman Süreci İçinde Gelişimi

Örnek ülkemizin ekonomisi ilk gelişme döneminde para kullanılmadığı için tüm işlemler kayıtdışıdır ve başlangıç döneminde T_0 kadar reel gelir vardır. Belirli bir zaman süreci sonunda para kullanımı başlamış ve finansal işletmeler kurulmuştur (t_0). İzleyen dönemde (t_2) kayıtdışı faaliyetlerin reel gelir içinde payı azalarak gözlenen ekonomik faaliyetlerin payı artmaya başlamıştır.

²³ Feige age. S. 23

Örnek ülkemizin refah düzeyinde belirli bir seviyeye gelmesinden sonra sosyal devletin gerektirdiği harcamaları karşılaması için vergi tahsilatında artış ortaya çıkar. Bu durumda bireyler vergiden kaçınmak için kayıtdışı faaliyetlerini artırma yoluna giderler. Şekil 2’de görüldüğü gibi t3 zaman diliminden itibaren gözlenmeyen ekonomik faaliyetlerin oranı toplam gelir içinde artmaktadır.

4. Kayıtdışı Ekonominin Ortaya Çıkış Sebepleri

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temel sorunlarından biri olan kayıtdışı ekonominin ortaya çıkma nedenleri oldukça karmaşık bazı olgulara dayanmaktadır. Bu çalışmada kayıt dışı ekonominin ortaya çıkış sebepleri farklı kategoriler altında açıklanmaya çalışılacaktır. Bunlar:

- i. Ekonomik nedenler
 - ii. Mali nedenler
 - iii. Sosyolojik nedenler
- olarak sıralanabilir.

4.1 Ekonomik Nedenler

4.1.1 Milli Gelirin Adaletsiz Dağılımı

Gelişmekte olan ülkelerde oldukça adaletsiz bir gelir dağılımı söz konusudur. Bu durum gelir dağılımının ekonomi yönetimi tarafından kalkınmanın finansmanı aracı olarak kullanılması amacı ile olabileceği gibi ekonomi yönetimindeki istikrarsızlık nedeni ile de olabilir

Bildiğimiz gibi ekonomik büyümenin sağlanması ekonomi politikası amaçlarından birisidir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde ekonomik kalkınmanın sağlanması en önemli politka amacıdır. Bu amacı

gerçekleştirmek için uygulanan ekonomi politikası araçları diğer bir temel ekonomi politikası amacı olan milli gelir dağılımını olumsuz etkileyebilir. Bu durumda ekonomi politikası amaçları arasında bir çatışma ortaya çıkacaktır. Milli gelirin adaletsiz dağılımı da düşük gelir grubunda olan bireylerin kayıtdışı faaliyetlerinin artmasına neden olacaktır. Sonuçta kullanılan ekonomi politikası araçlarının yan etkileri ana etkilerini olumsuz olarak etkilemektedir.²⁴

Bir ülkenin gelir dağılımında adaletin azalması o ülkede kayıtdışı ekonomik faaliyetin hacmini artırır. Gelir dağılımından düşük pay alan gruplar, ortalama geçim düzeyine erişmek amacı ile kayıtdışı sektörde çalışmaktadırlar. Bu genellikle ikincil bir iş olmakla birlikte, özellikle Latin Amerika ülkelerinde ve ne yazık ki son yıllarda ülkemizde de küçük yaştaki çocukların istihdamı şeklinde de olmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde gözlenen diğer bir sorun ise kamu kesimi çalışanlarının gelirlerinin diğer sektörlerle karşılaştırıldığında oldukça düşük seviyelerde kalmasıdır. Bu durum kamu görevlilerinin ikinci ve hatta üçüncü bir işte çalışmak zorunda kalmalarına sebep olmaktadır. Bu duruma örnek gösterilebilecek Rusya'da devlet dairelerinde kamu görevlilerinin çalışma günlerinin azaldığı ve resmi görev yerlerini özel işlerine yardımcı bir ofis olarak kullandıkları gözlenmektedir. Hatta resmi kuruma ait araçların taksi olarak hizmet verdikleri gözlenmiştir. Bu gibi durumlar ek işlerin kayıtsız yapılmasına olanak verdiği için kayıt dışı ekonomide artış sağlar.

4.1.2 Üretim Maliyetlerini Azaltma Amacı

Ekonomik davranan işletmelerin temel amacı üretimlerini en ucuza yapmaktır. Bunu gerçekleştirmek için de girdileri en ucuz kaynaklardan temin etmeye çalışırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan

²⁴ Hüsnü Erkan, Ekonomi Politikasının Temelleri, s. 206, İzmir, 1997

yaygın işsizlik bireyleri herhangi bir sosyal güvence veya kayıt altında olmadan çalışmaya razı hale getirmektedir. İşletmeler bu nedenle emek ve diğer üretim araçlarını enformel sektörden sağlama yoluna giderek maliyetlerini azaltma yoluna gitmektedirler.

Piyasada emek fazlası da kayıtdışı faaliyetleri teşvik edebilir. Emek arzının piyasada oluşan emek talebinden fazla olması, kayıtlı sektörde ücret düzeyinin işçi sendikaları sebebi ile düşmesini önlemesine rağmen, kayıtdışı sektörde ücretleri düşürür. Böylece işverenler açısından enformel sektörde bulunan çalışanları istihdam etmek düşük ücret seviyeleri sebebi ile daha cazip gelmektedir.

Bazı sektörlerde arz edilen emeğin belirli kısıtlamalara tabi tutulması üstü örtülü biçimde gerçekleşir. Bu emek piyasasında rekabetin olmaması veya bazı işlere girişte kısıtlamalar sebebi ile gerçekleşir. Bu durumda ilgili sektörde çalışanlar normal üstü gelirler elde ederler. Aynı niteliklere sahip fakat piyasaya girişi kısıtlanmış bireyler de benzer işleri kayıtdışı olarak yapmak durumunda kalabilirler.²⁵

4.1.3 Yüksek Enflasyon

Özellikle 1970'li yıllarda başlayan petrol fiyatlarında yüksek artışlar, tüm dünyada fiyatlar genel düzeyinde sürekli artışlara yol açmıştır. Enflasyon oranlarındaki bu yükselme çoğu ülkenin ekonomik dengesini olumsuz etkilemiştir. Enflasyonist ortamda bireyler aralarında yaptıkları kontratları enflasyon şartlarına uyarlamaya çalışmakta ve bu nedenle kontrat bilgilerini mali açılardan gizli tutmaktadırlar.²⁶ Mali işlemlerin devletten gizlenmesi veya eksik bildirilmesi kayıtdışı ekonomik işlemlerde artışı göstermektedir.

²⁵ Dallago, age, s. 100

²⁶ Ülker Toptaş, Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri, Ankara, 1998, s. 41

4.1.4 Tarım Sektöründe Kriz

Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörünün GSMH içinde payı uygulanan ekonomik politikalar, tarım ürünleri ihracatında azalma, küresel kriz vb nedenlerden ötürü düşme eğilimi göstermektedir. Tarım kesiminde yaşanan kriz bu kesimde işsizliğin artmasına ve bireylerin şehirlere göç etmesine yol açmaktadır. Şehirlere göç eden bireylerin yeterince kalifiye olmamaları, kayıtlı ekonomi içinde istihdamlarının sınırlı kalmasına ve kayıtdışı ekonomi içinde istihdam edilmelerine neden olmaktadır.

4.1.5 Esnek Üretim Sistemleri ve Küreselleşme

İkinci Dünya savaşının sonundan 1970'li yıllara kadar üretim süreci büyük ölçekli çalışan işyerlerinde standart ürünlerin niteliksiz işgücü vasıtası ile üretilmesi şeklinde olmuştur. Fordist üretim sistemi olarak adlandırılan bu üretim sisteminin esası aynı malın çok miktarda ve ucuza üretilmesidir. Dünya üzerinde şirketler arasında rekabetin artması ve pazarın daralması sebebi ile üretim süreci ademi merkeziyetçi bir hale gelmiştir. Büyük ölçekli işletmeler farklı kalitede malar üretebilen küçük ölçekli işletmeler haline dönüşmüştür. Post-Fordist üretim sistemi olarak da adlandırılan bu sistem ekonomik ve sosyal hayatta büyük değişiklikler yaratmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde yüksek işsizlik, sosyal güvenlik kurumlarının etkin olarak çalışmaması gibi sebeplerle bu dönüşüm oldukça sancılı bir şekilde gerçekleşmekte ve küçük ölçekli işletmelerin kayıtdışı olarak çalışmalarına sebep olmaktadır.

4.2 Mali Nedenler

4.2.1 Leviathan Devlet Düzeni

Sosyal devlet ilkesine sahip devlet düzeninin giderek modern bir leviathan devlet haline geldiği günümüzde genel kabul görmektedir. Bu anlayışa göre devlet ekonomik hayata çok fazla müdahale etmekte ve kamu harcamalarını finanse etmek için bireylere vergi, sosyal güvenlik vb. çeşitli mali yükler getirmektedir. Bu hizmetlerin finansmanı yüksek oranlı vergilerle sağlanmakta ve ülkede yaşayan bireyler bu vergilerin etkin olarak kullanılmadığı düşünmektedirler. Vergi yükünün yüksek olması bireyleri bu yükten kaçınmaya teşvik eder. Bu nedenle özellikle doğrudan vergilerdeki artış kayıtdışı ekonomik faaliyeti artırır.

Leviathan devlet anlayışına alternatif devlet görüşleri devletin bazı erklerinin sınırlandırılmasını savunmaktadırlar. Bu tür düşünceler sınırlı devlet uygulamalarından ultra sınırlı devlet modellerine değin değişik görüşler içermektedir.²⁷

Kamu sektörünün kayıt dışı ekonomide artış yaratmasının diğer bir nedeni ise üretim safhalarının tümünde aşırı kamu düzenlemesinin (regülasyon) olmasıdır. Bireyler bu tür düzenlemeler ile uğraşmanın ve bürokratik işlemlerin fazlalığından kaçınmak için kayıtdışı faaliyette bulunmayı tercih ederler.

4.2.2. Fayda Maliyet Analizi

Vergi yükünden ve düzenlemelerden kaçınmanın oranını belirleyen en önemli etken ise fayda maliyet yaklaşımıdır. Eğer kanunlara aykırı davranışta bulunmanın yaptırımı önemli bir maliyet içermiyorsa veya bireyler bu yaptırımlardan kolaylıkla kaçınabiliyorsa, kayıtdışı ekonomik

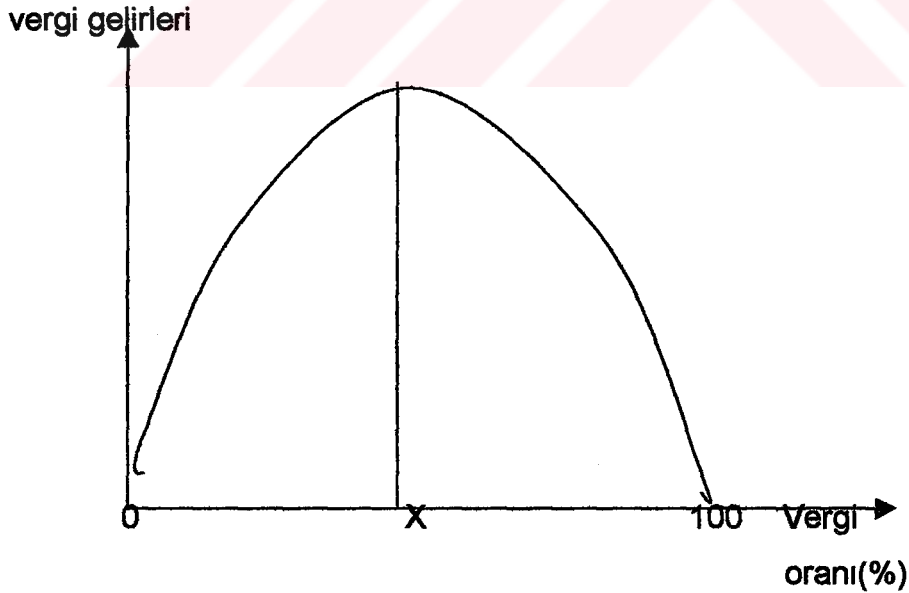
²⁷ Coşkun Can Aktan, Gerçek Liberalizm nedir?, İzmir, 1994, s. 95

faaliyetin hacminde bir artış olacaktır. Yasal sistemde bulunan boşluklar ve yüksek enflasyon sonucu verilen para cezalarının anlamsız hale gelmesi bu önermeyi doğrulayan sonuçlar verir.

4.2.3 Vergiye Karşı Direnç

Özel kesimden kamu kesimine vergi ödenmesi yolu ile yapılan parasal aktarım eğer özel kesim isteksiz ise bir kesintiye uğrayarak azalabilecektir. Yüksek vergi oranları ve ağır işleyen bürokrasi özel sektörün vergi verme isteğini azaltır. Vergi oranları ile vergi hasılatı arasındaki ilişki Laffer eğrisi aracılığı ile ölçülür. Bu analizde hiç vergi alınmaması ve %100 vergi oranı arasında vergi hasılatını en yüksek gerçekleştiren nokta bulunmaya çalışılır. Vergi oranının yüksek olması mükellefleri vergi vermemeye teşvik ederek vergi hasılatını azaltacak ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde artışa neden olacaktır.

ŞEKİL 3
Laffer Eğrisi Analizi

Şekil 3'de görüldüğü gibi toplam vergi geliri X noktasında en yüksek düzeye ulaşmaktadır. Hükümetlerin bu vergi oranını aşmaları halinde toplam vergi gelirlerinde düşme gerçekleşmekte ve kayıtdışı ekonomik faaliyet artmaktadır. Bu durum ekonomi politikası araçlarının uygulamada bir psikolojik sınıra sahip olduklarını gösterir. Psikolojik olarak ekonomi politikası araçlarının belirli alt ve üst sınırları mevcuttur.²⁸ Yukarıdaki örnekte olduğu gibi vergi yükünün artması durumunda, belirli psikolojik sınırların aşılması vergi kaçakçılığını arttırarak vergi gelirlerinin azalmasına yol açar.

4.2.4. Vergi İdaresindeki Kirlilik ve Organizasyon Bozukluğu

Vergi idaresindeki yolsuzluklar ile kayıtdışı ekonominin boyutu arasında çok sıkı bir ilişki olduğu savunan Goswami, Sanyal ve Gang kurdukları bir modelle Hindistan'da kamu finansmanı ve yolsuzluklarla kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir.²⁹ Yazarlar aşağıda belirtilen değişkenler arasında oyun teorisini uygulayarak bireylerin vergi kaçırmaya yönelik davranışlarının vergi idaresindeki yolsuzluklarla ilişkisini araştırmışlardır.

Bu modelde

P: vergi denetimine tabi tutulma oranı

K: Vergi idaresi memurları içinde rüşvet kabul edenlerin oranı, (dışsal değişken)

T: vergi oranı, (dışsal değişken)

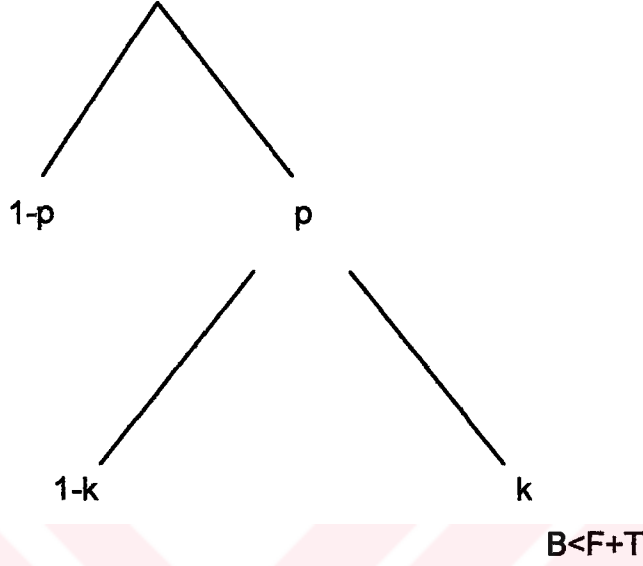
F: ceza oranı, (dışsal değişken)

B: vergi memuruna verilen rüşvet oranı

²⁸ Erkan a.g.e. s. 202

²⁹ Omkar Goswami, Amal Sanyal, Ira N. Gang, Taxes, Corruption and Bribes: A Model of Indian Public Finance, Rutgers University, discussion paper, 1996, s. 204

ŞEKİL 4
Mükellef ile Vergi İdaresi Arasında İki Aşamalı Sınırlı Oyun

Vergi mükellefi vergi kaçırırken ilk olarak denetime tabi tutulma olasılığını (p) dikkate alır. İkinci olarak da vergi denetimine tabi tutulması halinde vergi memurunun rüşvet kabul etme ihtimalini (k) göz önüne getirir. Bu iki aşamalı sınırlı oyun kuramında eğer vergi memuruna verilen rüşvet vergi cezasından düşükse bireyler için vergi vermemek optimal bir çözüm olmaktadır.

4.2.5 Ekonomide Düzenleme ve Yasaların Fazla Olması

Hermondo de Soto tarafından savunulan görüş ise yürürlükteki yasaların kayıt dışı ekonomiye neden olmalarıdır.³⁰ Neo-Liberal bir çizgide olan bu görüşe göre, gelişmekte olan ülkelerde yürürlükteki yasalar 'iyi yasalar' ve 'kötü yasalar' olarak ikiye ayrılır. Ağır çalışan bürokrasi,

³⁰ Carlos Maldonado,, The informal sector: Legalization or laissez-faire?, International Labour Review. , s. 706

gereksiz ve yoğun kanuni düzenlemeler, işletmenin kayıtlanması için gerekli işlemlerin çokluğu, girişimcileri kayıtdışı olarak çalışmaya teşvik ederek devlet düzenlemelerinden kaçınmaya neden olur. Bu durumda Neo-Liberal görüşe sahip olanlar düzenlemelerin gevşetilerek deregülasyon yapılmasının yatırım hacminde artış sağlayacağını ve zaman süreci içinde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde azalma olacağını savunmuşlardır. 1980'li yılların başlarından itibaren Latin Amerika ülkelerinde uygulanan bu politikanın sonuçları ise beklenenin aksine yolsuzluklarda artış ve sosyal huzursuzlukların ortaya çıkması nedeni ile olumsuz olmuştur.

4.2.6 Bütçe Kısıtları

Özellikle A.B.D. gibi gelişmiş ülkelerde belirli dönemlerde uygulanan sıkı bütçe uygulamalarının yarattığı bütçe fazlası politikasını izleyen dönemlerde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde artış gözlenmiştir. Dallago'ya göre sıkı bütçe politikası kamu ve özel sektörde istihdam oranını azaltacaktır.³¹ İstihdam oranında azalma ise emek ve sermaye gibi üretim faktörlerinde arz fazlası yaratır. Kayıtlı ekonomide istihdam edilemeyen bu üretim faktörleri kayıtdışı sektörde daha düşük gelire istihdam edilmeye çalışılacaktır.

4.3 Sosyolojik nedenler

4.3.1 Toplumsal Yapı

Kalkınma yolundaki ülkelerde tarımsal üretime dayalı geleneksel yapı, ekonomik kalkınma ile birlikte yerini endüstriyel ağırlıklı modern kesime bırakmaya başlar. Bu durum dualist bir toplumsal ve ekonomik yapının oluşmasına sebep olur. Hızlı iç göç sonucunda kentlerin çevresindeki gecekondularda yeni bir toplumsal katmanın oluştuğu

³¹ Dallago, age s. 111

görülür. Formel sektörde istihdam edilmesi oldukça zor olan bu kesim kendi istihdam olanaklarını yaratmaya çalışır. Bazen bir kuşak geçinceye kadar sürebilen bu dönemde kayıt dışı ekonomi bir tampon vazifesi görerek köyden kente göç eden bireylerin istihdam edilerek gelir elde etmelerini sağlar. Gelişmekte olan ülkelerde oluşan dualist yapı enformel sektördeki gelişmeler vasıtası ile azaltılabilir.

Özellikle sosyo-ekonomik dönüşüm geçirmekte olan kalkınmakta olan ülkelerde gözlenen diğer bir olgu ise, ahlaki normlarda değişme ve devlete bağlılığın azalmasıdır. Dönüşüm süreci içinde devlet otoritesinde de geçici bir zayıflık ortaya çıkması bireylerin kayıtdışı faaliyetlerinde artışa yol açmaktadır. Örneğin Rusya'da komünist dönemde bireylerin vergi vermesi söz konusu olmadığı için kapitalist sisteme geçiş sürecinde bireylerin devlete olan bağlılığın azalması ve aynı süreçte devlet otoritesinin zayıflaması sebebi ile vergi tahsilatı oldukça düşük seviyelerde kalmaktadır.

Refah devletine erişmiş Avrupa ülkelerinde, azınlıklar ve göçmenler için iş arzı belirli sektörlerle kısıtlı olabilir veya bazı işkollarında bu grupların etkinliği daha yüksektir. Azınlık grupların kendi sınıflarındaki aynı sosyal ortamdan gelmiş olmaktan ötürü oluşan yakınlık iş piyasasına sonradan gelen grupların da öncekiler gibi daha düşük ücret seviyesinde ve kayıtdışı olarak çalışmalarına sebep olabilir.

4.3.2 Ahlaki Normlarda Değişmeler

Yaşam şartlarının ülke genelinde ağırlaşması, devlet kurumlarında yolsuzlukların artışı, bireylerin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerinde artış yaratır. Geçmişte ahlaka uygun olmayan para kazanma yolları artık meşru hale gelerek geçerli ahlak kurallarına uymak bir lüks halini alabilir.

4.3.3 Sömürge Ülke Alışkanlıkları

Özellikle bağımsızlığını yeni kazanmış fakat geçmişlerinde uzun süre diğer ülkelerin sömürgesi olan ülkelerin bir kısmında kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin sebebi bu ülkelerde üretime dönük herhangi bir yatırım yapılmaması ve ekonomik hayatın büyük oranda ticarete dayanmasıdır.³² Özellikle bazı Afrika ülkelerinde yapılan çalışmalar da bu ülkelerin yıllar süren sömürgeleştirme politikasının etkisi ile belirli tarımsal ürünler ve hammadde ticaretine dayanan geleneksel bir ekonomik yapıya sahip oldukları gözlemlenmiştir. Bu durum söz konusu ülkelerde enformel sektörün boyutunun yüksek gerçekleşmesine yol açmaktadır.

Kayıtdışı ekonominin başlıca nedenleri alt gruplar halinde sıralandıktan sonra izleyen kısımda kayıtdışı ekonomik faaliyetin başlıca zarar ve faydaları açıklanacaktır.

5. Kayıtdışı Ekonominin Zarar ve Faydaları

Kayıtdışı ekonomik faaliyetin yarattığı zarar ve faydalar bu kısımda açıklanmaya çalışılacaktır. İlk olarak kayıtdışı ekonomik faaliyetin zararları incelenecek ve ardından olası faydaları açıklanacaktır.

5.1 Kayıtdışı Ekonominin Zararları

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin zararları üç başlık altında incelenebilir. Bunlar sırası ile şöyle sıralanabilir:

- Ekonomik düzene olan zararlar
- Devlet yönetiminde oluşacak zararlar
- Sosyal güvenlik sistemindeki zararlar

³² M. S. D. Bagachwa. , T. L. Maliyamko, The Second Economy in Tanzania, Londra, 1990, s. 34

5.1.1. Ekonomik Düzene Olan Zararlar

Özellikle kalkınmakta olan ülkelerde kamu finansmanın sağlıklı bir yapıda olmaması ve bütçe gelir kalemleri içinde vergi gelirlerinin payının düşük olarak gerçekleşmesi, kamu finansmanında borçlanmanın kullanılmasına yol açmaktadır. Kamunun iç ve dış borç stokundaki artış kamu kesimi borçlanma gereğini yüksek oranlara çıkararak faiz oranlarında bir yükselmeye sebep olmaktadır. Faiz oranlarındaki bu suni yükselme ise ülkenin yatırım hacmini olumsuz etkileyerek toplam arzın azalmasına yol açar.

Kamu kesimi borçlanma gereğinin kayıtdışı ekonomik faaliyetler sebebi ile yükselmesi devletin daha yüksek faiz oranları ile borçlanmasına yol açar. Devlete borç verenler hazine bonoları üzerinden elde ettikleri gelirden oldukça düşük oranlı vergi öderler ve elde ettikleri bu yüksek faiz gelirinin üzerine konulacak her türlü vergiye karşı direnç gösterirler. Hazine bonolarının faiz gelirlerini vergilemeye yönelik her türlü girişim hazinenin daha yüksek faiz oranları ile borçlanmasına ve dolayısı ile GSMH içinde üretimin payının düşerek faiz ve rant kazançlarının payının artmasına yol açar. Kısa dönemde ithalat ile yapay bir bolluk yaratılsa da uzun dönemde ekonomik bir krizin ortaya çıkması kaçınılmazdır.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler verimlilik rakamlarının yanlış hesaplanmasına da yol açacaktır. Ülke genelinde kayıtdışı istihdamın yaygın olması halinde kişi başına produktivite rakamları güvenilir olmayacaktır.

Pazar ekonomisinin temel taşlarından birisi tam rekabetin tesis edilmesidir. Rekabetin korunamaması piyasanın işleyişini olumsuz etkileyebilir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu ülkelerde işletmeler vergi, sigorta primi vb. gibi ödemeleri yapmadıkları için kayıtlı olarak faaliyet gösteren rakiplerine göre daha düşük maliyetle çalışırlar ve

kayıtlı ekonomide çalışan işletmeler aleyhine haksız bir rekabetin ortaya çıkmasına sebep olurlar.

5.1.2. Devlet Yönetiminde Oluşacak Zararlar

Kamu kesimi gelirlerinin kayıt dışı ekonomideki artıştan ötürü düşük seviyede gerçekleşmesi, kamu çalışanlarının düşük gelir elde etmesine yol açar. Bu durum devlet hizmetlerini yerine getiren görevlilerde motivasyon eksikliği yaratır. Ekonomik koşulların daha da kötüleşmesi halinde devlet görevlileri yaptıkları kamu hizmetleri karşılığında kişilerden çeşitli isteklerde bulunmaya başlarlar ve bu da devlet yönetiminde bir rüşvet çemberinin oluşmasına yol açar. Kamu kesiminde rüşvetin artması hem bireylerin devleti yönetenlere karşı güvenlerini kaybetmelerine ve hem de devlet yönetiminde kaynakların verimsiz kullanılmasına neden olur.

Devlet kademesinde karar alıcı durumundaki yöneticiler ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde geçmiş dönemlerde elde edilen istatistiksel bilgilerden yararlanırlar. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin varlığı devlet yönetimine verilen ekonomik verilerin olduğundan farklı olarak ölçülmesine yol açarak ekonomi politikası yöneticilerinin ülkedeki mevcut sorunlar konusunda rakamsal açıdan eksik bilgilendirilmesine yol açar. Bu durumda kullanılacak araçların etkisi beklenenden farklı olarak gerçekleşir. Örneğin Merkez bankası para arzını milli gelir artışına paralel olarak değiştirerek ekonomik dengelerin yansız durmasını sağlamaya çalışır. Kayıtdışı ekonomik faaliyet durumunda ise resmi olarak veri kabul edilen milli gelir rakamları gerçek milli gelir rakamlarından düşük gerçekleşir. Bu durumda para arzı artışı milli gelir artışından daha düşük gerçekleşir ve ekonomik sorunlar ortaya çıkabilir. Yetersiz bilgi akışı sebebi ile ekonomi yönetimi uyguladığı politika araçlarını yanlış veya eksik seçerek sorunların daha da çoğalmasına yol açabilir. Devletin ekonomik

sorunlar karşısında pasif kalması kamuoyu önünde güvenilirliğini azaltarak ekonomik kriz beklentileri yaratabilir.

Eski SSCB cumhuriyetlerinden Ukrayna'da her 10 işletmeden 7'sinin kayıt dışı ekonomik faaliyette bulunduğu çeşitli araştırmalarla belirlenmiştir.³³ Ekonomik hayatta ve devlet düzeninde olumsuz sonuçlara yol açan bu durumu çözmek için hükümet 1998 yılının Mart ayında vergisini ödemeyen işletmelerin mallarına el konulabilmesini sağlayan bir kanun çıkarmak istemiştir. Fakat kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunan kesimler buna karşı çıkarak bir bakıma devletin yaptığı hizmetler için vergi toplamasını engellemişlerdir. Bu durum kayıtdışı ekonominin faaliyetin devlet otoritesine karşı çıkmaya başlamasına önemli bir örnek olarak gösterilebilir.

5.1.3. Sosyal Güvenlik Sistemi Üzerinde Olumsuz Etkiler

Enformel sektörde istihdam edilen bireylerin herhangi bir sosyal güvenlik kurumunda kayıtlı olmamaları çalıştıkları süre boyunca herhangi bir sosyal güvenceye bağlı bulunmamalarına sebep olur. Günümüzde sosyal devlet anlayışının geçerli olması devletin her vatandaşa sosyal güvence sağlamasını zorunlu kılar. Bu nedenle istihdam edilen nüfusun herhangi bir sosyal güvenlik sistemine bağlı olmadan çalışması hem sosyal devlet ilkesinin yeterince uygulanamamasına ve hem de bireylerin sağlıksız şartlarda çalışmalarına yol açar.

Gelişmekte olan ülkelerde enformel sektörün hacminin yüksek oranda gerçekleşmesi sosyal güvenlik kurumlarının finansal yapısını da olumsuz etkiler. Sosyal güvenlik kurumları emekli maaşı ve sağlık giderlerinin finansmanını çalışanlar ve işverenlerin finansal katkıları ile yapar. İstihdam edilen kişiler eğer sosyal güvenlik kurumlarına gerekli prim

³³ Daniel Kaufmann , Aleksander Kaliberda, *Integrating The Unofficial Economy Into The Dynamics Of Post-socialist economies: A Framework of Analyses and Evidence*, Ağustos 1996, World Bank çalışma makalesi

ödemelerini yapmayarak kayıtdışı bir şekilde çalışıyorlarsa sosyal güvenlik kurumlarının mali yapısında bozulma ortaya çıkacaktır. Bu durum sosyal güvenlik kurumlarının sağlıklı bir şekilde işlemesine yol açarak verilen hizmetlerde aksamalara yol açacaktır.

5.2 Kayıtdışı Ekonomik Faaliyetin Faydaları

Kayıtdışı ekonomi birçok iktisatçı tarafından yalnızca olumsuz yönleri ile konu edilmekle birlikte özellikle gelişmekte olan ülkelerde bazı yararlı yönleri bulunmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin faydaları şöyle sıralanabilir.

5.2.1 İstihdam Üzerine Olumlu Etkileri

Gelişmekte olan ülkelerde yeni istihdam yaratma olanaklarının sınırlı olması marjinal sektörde istihdamın artmasına yol açar. Tamamı ile kayıtdışı ve çok küçük miktarda sermaye gerektiren, piyasaya rahat giriş ve çıkış serbestisi olan, herhangi bir eğitim ve uzmanlık gerektirmeyen işportacılık, boyacılık, jeton vb. satıcılığı gibi işleri içeren marjinal sektör işsiz kitlelerin rahatlıkla istihdam edilmesini sağlar.

Richard Hosier tarafından enformel sektörü açıklamakta kullanılan ve evrimci (evolutionist) olarak adlandırılan görüşe göre kayıtdışı ekonomik faaliyetler oldukça düşük maliyetlerle istihdam sağlayarak işsizliği azaltırlar.³⁴ Bunun yanında ekonomik büyümeye de olumlu katkı yapmaktadırlar. Bu nedenlerle hükümetler özellikle gelişmekte olan ülkelerde enformel sektörün önünü açan kanuni düzenlemeler yapmalı ve ekonomik faaliyetler üzerinde aşırı düzenlemelerden kaçınmalıdır. Latham'ın Zimbabwe ekonomisi için yaptığı çalışma enformel sektörün bu

³⁴ Shinder, Latham., Zimbabwe's informal sector., Monthly Labor Review. : . Mart 1998 s. 72-73

ülkede yarattığı istihdamın boyutlarını açık bir şekilde göstermektedir.³⁵ Çalışmaya göre enformel sektör yaratılan istihdamın %80'ninden fazlasını sağlamakta ve bir tür 'kurtarıcı sektör' rolünü üstlenmektedir. Yazar, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin olmaması halinde ülke ekonomisinin şu anki halinden daha da kötü bir duruma gelebileceğini belirtmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerde enformel sektörün kalkınmanın ileri aşamalarında rolünün giderek azalacağı öngörüsü doğrultusunda yukarıdaki saptama doğru olabilir. Ama gelişmiş ülkelerde de kayıtdışı ekonominin varlığı bu tezin doğruluğunu tartışmalı hale getirmektedir.

Bireysel refahtaki artışın toplumsal refahı da arttıracığı klasik iktisatçıların temel görüşüdür. Bu nedenle kayıtdışı ekonomik faaliyetler ile bireylerin daha hızlı bir şekilde refah seviyelerini arttırmalarının genel olarak ülke ekonomisinde de benzer etkileri yaratması beklenir. Güney Afrika Cumhuriyeti'nde kayıtdışı ekonominin boyutunu ölçmeye yönelik bir çalışma, bu sektörün oldukça organize hale gelerek kayıtlı sektörden daha verimli çalıştığını ve bu sektörde çalışan firmaların daha hızlı büyüdüklerini göstermektedir.³⁶

5.2.2. Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri

Gelişmekte olan ülkelerde kamu kesiminin kaynaklarının sınırlılığı ve etkin kullanımının zor olması özel sektörün ekonomik büyümede önemini kaçınılmaz olarak arttırmaktadır. Bu ülkelerde çok karmaşık ve oldukça yüksek oranlı bir vergi düzeninin bulunması vergi kaçakçılığını arttıracak ve vergi gelirlerini azaltacaktır. Bu fonların devlete vergi olarak aktarılması yerine yeni yatırımların finansmanında kullanılması halinde yatırım hacminde ve dolaylı olarak ekonomik büyümede artış sağlanabilmektedir.

³⁵ Latham age. s. 72

³⁶ Douw Van der Walt, Spotting opportunities, Finance week, 16 Ekim 1998, s. 68

Kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunan firmalar vergi ve sigorta primi ödemesi yapmadıkları için ürettikleri ürünleri daha ucuza üretilip toplam arzda artış yaratırlar. Bildiğimiz gibi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan enflasyonun başlıca sebeplerinden birisi arz yetersizliğidir. Dolayısı ile kayıtdışı ekonomide üretim hacmi arttıkça arz da artacak ve fiyat artışlarında bir düşme görülebilecektir.

6. Kayıtdışı Ekonominin Bazı Ülkelerde Boyutu

6.1. Amerika'da Kayıtdışı Ekonomi

ABD'de kayıtdışı ekonomik faaliyetler tamamen yasadışı organize suçlar ile vergi idaresinden gelir gizlemeye yönelik faaliyetler olmak üzere iki grupta ele alınabilir. Tamamı ile yasadışı yollardan elde edilen gelirler, organize suçlarla ilgilidir. Ülkede yıllık 150 milyar dolarlık gelirin organize suçlardan elde edildiği tahmin edilmektedir.³⁷ Fakat yasadışı yollardan gelir elde edenler IRS (Internal Revenue Service) adı verilen Amerikan Vergi Servisinden kaçmak için bu parayı yurt içi ve dışında çok farklı yöntemlerle aklamaya çalışmaktadırlar.

ABD'de her eyalet yerel vergi oranları üzerinde bağımsız olarak değişiklik yapabilmekte beraber ulusal alanda bazı sınırlamalara sahip bulunmaktadır. Özellikle yüksek oranlı vergi ve sosyal güvenlik kesintileri bireyleri gelirlerinin bir bölümünü gizlemeye zorlamaktadır. IRS'in hesaplamalarına göre ABD'de kayıtdışı ekonominin GSMH içinde oranı %8 civarındadır. Özellikle son yıllarda Amerikan ekonomisindeki canlılık istihdam oranlarının yüksek gerçekleşmesine ve emek yoğun, kalifiye

³⁷ F. C. Fırtınay Koşar, Kayıt Dışı Ekonomi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama, Basılmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara, 1996, s. 53

olmayan işçilik gerektiren iş kollarında kayıtdışı olarak düşük ücretli göçmen işçi çalıştırılmasını arttırmıştır.³⁸

ABD’de son yıllarda evde çalışma bireyler arasında hızla artmaktadır. Özellikle bilgisayar yazılımı sektöründe geleneksel ofis ortamında çalışma azalmıştır. Bu durum bireyleri ekonomik hayatta kayıtdışı olarak çalışmaya teşvik etmektedir. Çünkü bireylerin IRS tarafından denetlenmesi bu sistemde daha zor olabilmektedir.

Bireylerin etnik kökeni ile kayıtdışılık arasındaki ilişkiyi ölçmeye yönelik çalışmalarda bazı ırklara mensup kişilerin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde diğerlerine oranla daha fazla buldukları gözlemlenmiştir. Latin Amerika ülkelerinden gelen göçmenlerin topluluk içinde ekonomik davranışları çoğunlukla kollektif bir yapıda olmakta ve resmi kayıtlara girmemektedir.

6.2. İspanyada Kayıtdışı Ekonomi

İspanya AB üyesi olmasına rağmen kayıtdışı ekonomik faaliyetin yoğun bulunduğu bölgelerden birisidir. İspanyada kayıtdışı ekonominin hacmi AB üyeliğinden sonra yapılması zorunlu reformlar sebebi ile azaltılmaya çalışılmıştır. Benton, İspanyadaki enformel sektörü inceleyen çalışmasında kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunan endüstriyel işletmeleri ‘görünmeyen fabrikalar’ olarak tanımlamıştır.³⁹ İspanya’da kayıtdışı üretim ayakkabı ve elektronik sektöründe yoğunlaşmıştır.

İspanya’daki ayakkabı sektörü küçük birimler şeklinde üretim yapmakta ve genellikle üretim merkezi şekilde olmamaktadır. Kullanılan teknolojiler yenilense de büyük ölçekli sermayeye sahip firmalar üretimde

³⁸ Edward O. Welles, Going underground: Opportunity in the shadow economy. .. ABI Inform 16(5): s. 90-92. Mayıs 1994

³⁹ Lauren Benton, Invisible Factories, The Informal Economy and Industrial Development in Spain, Albany, 1990, s. 185

etkin olmamaktadırlar. Bu sebeplerle ayakkabı sektörünün kayıtlı ekonomi içinde payı düşük oranlarda gerçekleşmektedir. Ayrıca bu sektörlerde üretim sürecinde benzer sosyal yapılar ve tecrübeler önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin ayakkabı üretimi önemli oranda evlerde kadın işçiler tarafından yapılmaktadır. Aynı şekilde Madrid ve çevresinde bulunan elektronik endüstrisinde üretim aynı çevreyi ve tecrübeyi paylaşan ustalar tarafından yapılmaktadır. Böylece ürün dizaynında ve üretim sürecinde yenilik ve kalite sağlanabilmektedir.

İspanya'da kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ademi merkezîyetçi üretimi arttırdıkları ve demokratikleşmede de öncelik sağladıkları belirtilmektedir. Bu kısa dönemde demokratik açılımların yapılmasını sağlayarak daha da demokratik bir sistem getirirse de uzun dönemde merkezden kopmalar yaratacaktır. İspanyada demokrasi sürecinin kesintiye uğramasında önemli etkenlerin başında bazı yazarlara göre kayıtdışı ekonomi gelmektedir.

6.3 Rusya'da Kayıtdışı Ekonomi

Yaklaşık 70 yıldır komünist bir idarenin hakim olduğu SSCB, 1991 yılında Glasnost mimarı Gorbaçovun istifası ve başta Rusya Federasyonu olmak üzere içinde bulunan çeşitli devletlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile resmen dağılmıştır. Toprak ölçüsü ve ekonomik refah açısından hala önemli bir role sahip Rusya Federasyonu kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin gözlemlenmesi açısından oldukça önemli bir ülkedir. 1998 yılı için tahmini GSMH'nin yaklaşık 568 milyar dolar olduğu Rusya'da bu rakamın daha yüksek olduğu ve kayıtdışı kazançların İsviçre bankalarında amlandığı iddiaları uluslar arası basında sıklıkla yer almaktadır.

Kolesnikova'ya göre Rusya Federasyonunda kayıtdışı ekonomi en az %50 boyutundadır.⁴⁰ İlgili çalışmada vergi verme alışkanlığı olmayan bir toplumdaki kısa zaman içinde ortaya çıkan sistem dönüşümü sebebi ile vergi istenmeye başlanmasının hem kişisel gelirlerin düşüklüğü ve hem de ağır vergiler sebebi ile bireyleri kayıtdışı çalışmaya ittiği belirtilmiştir. Kayıtdışı ekonomi Rusya için yeni bir kavram değildir. Fakat komünist sistemde devlet tekellerinden alınan malların karaborsada satılması şeklinde olan ve uyuşturucu ve diğer yasadışı işlerle ilgisi olmayan bu sektör özellikle son Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin döneminde her türlü yasadışı işe karışmış durumdadır.⁴¹ Özellikle Boris Yeltsin döneminde gittikçe güçlenen ve Yeltsin'in yakın çevresinde yer alan bazı kişilerin büyük çaplı kayıtdışı ve kanun dışı ekonomik faaliyetlerde buldukları bilinmektedir.

1993-1996 yılları arasında IMF direktifleri doğrultusunda ve dış kaynak destekli olarak yapılan reformlarda birçok kamu fabrikası özelleştirilmiştir. Bu süreçte fabrika yöneticileri bu şirketlerin sahipleri konumuna gelmişlerdir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin arttığı bu dönemde, yeni yatırımlar için alınan krediler üretimi artırıcı yatırımlardan çok özel lüks tüketimi artırıcı harcamalara gitmiştir. Doğal kaynaklar açısından zengin Rusya'da maden ve petrol ürünlerinin ticareti çoğunlukla kayıtdışı olarak yapılmaktadır.⁴²

1998 yılında oluşan ekonomik kriz sonrası petrol fiyatlarında düşme ve IMF'nin sağladığı kredilerdeki azalma Rus ekonomisinin dış ve iç dengelerini olumsuz etkilemiştir. Devlet memurlarının zaten düşük olan maaşları aylar boyunca ödenememiş ve milli para birimi olan rubleden üç sıfır atılmıştır. Tüm bunlara rağmen bireylerin sistemi çok fazla

⁴⁰ Inna Kolesnikova, *Official Economy Pushes People in Shadow Sector*, Center for Journalistic Research, araştırma raporu, Moskova, 1998s. 10

⁴¹ Aleksander M. Yakovlev, *Russia: On the crossroad of history*, Institute of Market Economy Araştırma raporu, Moskova, 1997 s. 3

⁴² I. A. Budanov, *Report on the development of the informal economy in Russia's Metallurgy Sector*, Rand Vakfı araştırma raporu, Moskova 1997

sorgulamamasının başlıca nedeni, komünist dönemde sahip olamadıkları demokratik özgürlüklere sahip olmalarıydı. Bu tür bir krize bireylerin dayanmalarını sağlayan diğer bir faktör ise kuşkusuz Rusya ekonomisinde kayıtdışı ekonominin sağladığı olanaklardır. Bireysel tasarruflar ABD doları üzerinden yapılmakta ve milli para ruble sadece bir değişim aracı olarak kullanılmaktadır. Yapılan bazı araştırmalarda ülkede yaşayan bireylerin besin maddeleri açısından kendilerine yeterlilik oranı %70'lerdedir. Nüfusun %25'inin kırsal kesimde yaşadığı düşünülürse bireylerin sebze, meyve gibi ihtiyaçlarını şehirlere yakın arazilerde kendi tarımsal üretimleri ile karşıladıkları anlaşılmaktadır. Özellikle başkent Moskova'da oturan kişiler dacha adı verilen yazlık evlerinin bahçelerinde yaz ve kış çeşitli sebze ve meyveyi bireysel tüketimleri için üretmektedirler.

Merkez bankasının para istikrarını sağlamak için ruble arzını kontrol altında tutması ve pazar mekanizmasının yeterince işlememesi, Rusya Federasyonunun birçok bölgesinde fabrikalarda yapılan üretimin doğrudan takas yolu ile değişime tabi tutulmasını zorunlu kılmıştır. Örneğin bira fabrikasında çalışan işçilere ücretleri haftada ikişer kasa bira verilmek sureti ile ödenmekte ve işçiler de bu biraları yerel pazarlarda giysi, yiyecek gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile takas etmektedirler. Tabut üretimi yapan bir işletmenin 6 aydır maaş veremediği işçilerine ödemelerini aynı olarak yapması oldukça trajik bir örnektir. Takas şeklinde yapılan ticaret tamamı ile kayıtdışı kalarak devletin vergi gelirlerini olumsuz etkilemekte ve Rus ekonomisi için yapılan makro ekonomik değerlendirmelerin yanlış sonuçlar vermesine yol açmaktadır.

6.4. Brezilya'da Kayıtdışı Ekonomi

Ülke nüfusunun üçte birinin uluslararası göstergelere göre fakirlik sınırının altında bulunduğu Brezilya'da kayıtdışı ekonomi vergi idaresine bilgi vermeden çalışan işletmelerin sayısı olarak tanımlanırsa tarım sektörü göz önüne alındığında eski tarım bakanlarından birine göre tarım

sektörünün yarısından fazlası kayıtdışıdır. Bu oran tarım işletmelerinin büyük çoğunluğunun büyük toprak sahiplerinin elinde olması ve bu grubun politik kararlar üzerinde etkisinin yüksek olması sebebi ile önemli bir göstergedir.

Brezilya'da enformel sektörü inceleyen çalışmalarda en önemli sorunlar resmi istatistiklerin eski olması ve son nüfus sayımının 1980'de yapılması olmuştur. Genelde herhangi bir sosyal güvence ve kayda bağlı olmadan çalışan bu grup şehirlerde sokak satıcıları vb marjinal işlerde çalışanlardan oluşmaktadır. Favela adı verilen derme çatma barakalarda oturan bu kesim şehirlerde suç oranlarının artmasında başlıca etkidir.

1992 ve 1993 yıllarında yapılan çeşitli araştırmalarda eğitim düzeyi, cinsiyet ve ırk ile kayıtdışı ekonomik faaliyet arasında ilişkiler araştırılmaya çalışılmış ve kadınlarda kayıtdışı sektörde istihdamın daha fazla olduğu çünkü evlerde yapılan çeşitli işlerin çalışanlara esneklik sağladığı belirtilmiştir. Eğitim düzeyindeki artış ile enformel sektörde istihdamın azaldığı belirtilmiştir. Bahia'daki Salvador metropolitan bölgesinde yapılan araştırmalarda endüstrileşmenin artmasına rağmen özellikle göçmen işçiler arasında kayıtdışılığın %40 civarında olduğu gözlenmiştir. Ayrıca üretimlerini kayıtlı alanda sürdüren büyük uluslararası işletmeler bile ücret düzeyindeki düşüklük sebebi ile üretimlerinin bir kısmını kayıtdışı işletmelere yaptırmaktadırlar.

Gelir dağılımının aşırı düzeyde bozukluğu ve yolsuzlukların çok fazla olması halkın ülke yöneticilerine güvenini çok azaltmıştır. Büyük toprak sahiplerinin topraklarını azaltmak ve toprak reformu yapmak amacı ile kurulan Sudene isimli kalkınma ajansı bir başarı sağlayamamış ve büyük toprak sahiplerinin tarım kesimindeki etkisini azaltamamıştır.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin fayda ve zararları, genel anlamda sebepleri ve bazı ülkelerdeki boyutu bu bölümde incelenmiştir. İzleyen bölümde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesi yöntemleri açıklanacak ve Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutu incelenecektir.

BÖLÜM II

KAYITDIŞI EKONOMİNİN ÖLÇÜMLEME YÖNTEMLERİ ve TÜRKİYE'DE

KAYITDIŞI EKONOMİ

1. Kayıtdışı Ekonomiyi Ölçmenin Önemi

Kayıtdışı ekonomi tanımında belirtildiği üzere resmi kayıtlara geçmeyen bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle bir ülkede kayıtdışı ekonominin boyutunun kesin olarak belirlenmesi zor olmakta ve sadece tahmin edilmeye çalıŐılmaktadır. Ekonomik göstergelerin güvenilirliğinin yüksek olduğu gelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin boyutu daha doğru olarak tahmin edilebilirken, azgelişmiş ülkelerde kayıtdışı ekonominin boyutunu tahmin etmek güç olmaktadır.

Kayıtdışı ekonomiyi ölçmekte kullanılan farklı yöntemler farklı sonuçlar vermektedir. Bu durum kullanılan göstergelerin yanlış yorumlanması veya farklı türde verilerin kullanılmasından ötürü olabilir. Kayıtdışı ekonominin boyutunun hesaplanmasında kullanılan temel göstergelerden olan GSMH'nin hesaplanmasında ülkede üretilen tüm mal ve hizmetlerin gerçek miktarlarla ve doğru fiyatlarla hesaba katılması gerekir. EĞer mal ve hizmet piyasalarındaki veriler düzgün olarak kaydedilmiyorsa hesaplanan GSMH doğru olmayacaktır ve bu verilere dayalı kayıtdışı ekonomi hesaplamaları da gerçeği yansıtmayacaktır.

Kayıtdışı ekonominin boyutunun belirlenmesinin başlıca faydaları şöyle sıralanabilir.

- Kamu gelirlerinin yetersizliğini azaltır

Devletin belirli kesimlerden vergisini gerektiği oranda almaması devlet gelirlerinde ve verilen devlet hizmetlerinde aksamaya yol açabilecektir. Ayrıca vergi kaçıran bireyler haksız bir kazanç elde

edeceklerdir. Bu nedenle kayıtdışı ekonominin boyutunun bilinmesi devlet gelirlerinin potansiyel durumunun belirlenerek gerekli önlemlerin alınmasına yardımcı olur. Böylece kamu gelirleri de arttırılabilir.

- Ekonomi politikası kararlarının etkinliğini artırır

Ekonomi politikası uygulayıcılarının doğru kararlar vermeleri için ülkedeki iktisadi verilerin gerçeği yansıtması gerekmektedir. Aksi takdirde uygulanan politika araçları ülke ekonomisinde olumsuz bazı sonuçlara yol açacaktır. Örneğin kayıtdışı istihdamın yüksek olması durumunda resmi istatistiklerde işsizlik oranının yüksek görülecek olmasından ötürü politika uygulayıcıları işsizlikle mücadeleyle yönelik genişletici iktisat politikalarına yöneleceklerdir. Denge durumundaki bir ekonomide genişletici iktisat politikaları ile kamu harcamalarının arttırılması ise fiyatlar genel düzeyinde bir yükselmeye yol açacaktır.

Bu ve bunun gibi sebeplerle ekonomik göstergelerin doğru olarak tahmin edilmesi ekonomi politikası araçlarının doğru sonuçlar vermesine yardımcı olur.

2. Kayıtdışı Ekonomiye Ölçüm Yöntemleri

Kayıtdışı ekonomik faaliyeti ölçmeye yönelik yöntemler 20. Yüzyılın başından itibaren kullanılmaktadır. Kayıtdışı ekonominin boyutunu saptamanın amacı ilk zamanlarda özellikle maliye ilminin konusu olmuştur. Bunun temel sebebi ise özellikle Keynesyen iktisadi politikalar döneminde devlet giderlerinin artması sonucu devlet gelirlerini arttırmaya yönelik faaliyetlerdi. Devlet gelirlerinin arttırmak için vergilendirilmeyen veya vergi denetiminden kaçırılan gelirlerin boyutu bilinmek isteniyordu.

1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan küresel ekonomik kriz ve refah devleti sisteminin sürekli açık vermesi ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutlarının artması özellikle Batılı ülkelerde ekonomi ilminin

bu konuda çalışmalar yapmasına yo açmıştır. Daha sonraki tarihlerde ise kayıtdışı ekonomik faaliyetler sosyologlar tarafından sosyo-ekonomik boyut göz önüne alınarak değerlendirilmiştir. 1980'lerden itibaren ise özellikle üçüncü dünya ülkelerinin kalkınmalarının finansmanında önemli rol oynayan IMF, Dünya Bankası gibi kurumların bu ülkelerde ekonomik sistemin oturmaması sebebi ile enformel sektörün önemli bir büyüklüğe eriştiğini gözlemleyerek yapısal reformların başarısızlıkla sonuçlanmasının başlıca nedeninin bu olduğunu savunmuşlardır. İstihdam açısından kayıtdışı ekonomiye yaklaşımlar bu dönemde yoğunlaşmıştır.

Özellikle 1980'lerin sonlarından itibaren dünyada esen liberalleşme rüzgarları büyük miktarda fonların ülkeler arasında dolaşmasına sebep olmuştur. Böylece illegal ve kayıtdışı kazanılmış paralar, bu tür faaliyetlerle ilgisi olmayan ülkelere de girerek aklanmaya başlanmıştır. Kara para aklanması bu fonların girdiği ülkelerin ekonomik ve siyasi sisteminde de önemli sorunlar yaratmıştır. Örneğin İsviçre her ne kadar kanun egemenliğine sahip bir ülke olarak görünse de İsviçre bankalarında bulunan milyarlarca dolarlık kara para bu ülkeyi finansal sistemin daha düzgün denetlenmesi amacı ile bazı kanuni düzenlemeler yapmaya itmiştir.

Bu süreç içinde kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik farklı yöntemler kullanılmaya başlanmıştır. Bu yöntemleri şöyle sıralayabiliriz.

2.1 Doğrudan Ölçüm Yöntemleri

Kayıtdışı ekonominin boyutlarını belirlemede temel yöntemlerin başında gelir ve esas olarak bireylerin elde ettikleri gelirin ne kadarının kayıt altına alınmadığının açık olarak öğrenilmesini içerir. Bu yöntem Maliye Bakanlığının vergi denetimcileri vasıtası ile kişilerin gelirlerinin ne kadarının vergi dışı bırakıldığının tespiti şeklinde de olabilir

Kişi ve kurumların gelirlerinin ne kadarının kayıtdışıında tutulduğunu ölçmekte banka kayıtları da kullanılabilir. Özellikle kredi verme işlemlerinde şirketler şirket gelir ve giderlerini belgelemek zorundadırlar. Bu yönden yapılacak direkt bir incelemede bireyler gelirlerini olduğundan daha yüksek gösterme eğilimindedirler.

Kayıtdışı ekonominin boyutlarını tespit etmede kullanılan diğer bir yöntem ise belirli bir örnek kitle üzerinde anket çalışması yapmaktır. Bu yöntem en tarafsız yöntemlerden biridir ve bireylerin kayıtdışı gelirlerini gizleme eğiliminde olmadığı sürece kayıtdışı ekonominin boyutu hakkında oldukça güvenilir sonuçlar verir. Örneğin, Dünya bankası uzmanlarından Anderson tarafından Moğolistan'daki kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik çalışmada başkent Ulanbator'da yaklaşık 770 kişi üzerinde anket yapılmış ve özellikle taksi şoförü ve gazete bayileri başta olmak üzere kayıtdışı ekonominin çok yüksek boyutlarda bulunduğu gözlenmiştir.⁴³

Bu yöntemin başlıca avantajı elde edilen bilginin kalite ve kantite açısından işlenmeye uygun olmasıdır. Doğrudan ölçüm yöntemleri nüfusu ve yüzölçümü fazla olmayan ülkelerde kolaylıkla uygulanabilir ve alınan örnek kitle ülke için doğru rakamlar verebilir. Fakat yüzölçümü büyük, gelişmiş bir iktisadi yapıya sahip olmayan ülkelerde doğru bilgi elde etmek için örnek hacmini arttırmak gerekir Bu ise çalışmanın maliyetinin karşılanamayacak derecede artmasına yol açar. Bu nedenle doğrudan ölçüm yöntemi, maliyetinin yüksek olması nedeniyle uygulanması zor bir yöntemdir.

Kayıtdışı ekonominin boyutunu ölçmeye yönelik inceleme sonuçlarında kullanılan anketler vergi idaresi ve onun gibi resmi kuruluşlar tarafından düzenlenmektedir. Bu nedenle bu yöntem bir miktar gelirin beyan edilmeyerek gizlenmesi dezavantajını da içermektedirler.⁴⁴ Özellikle

⁴³ James H. Anderson, The Size Origins and the Character of Mongolia's Informal Sector During the Transition, Dünya Bankası Araştırma Raporu, Mayıs 1998, s. 9

⁴⁴ Dallago age s. 24

anket yapılması ile yapılan ölçümlerlerde ortaya çıkabilecek bir diğer sorun bireylerin doğru bilgi vermeme eğiliminde olmalarıdır. Bireyler ya yaptıkları işlemlerin bir kısmının kayıtdışı sayılmayacağını düşünerek ya da herhangi bir resmi takiple karşılaşmaktan korkarak ekonomik faaliyetlerinden elde ettikleri gelirleri ve ekonomik faaliyetlerin biçimini gizleme eğilimine girerler ve anket sonuçlarının yanlış yorumlanmasına yol açabilirler.

2.2 Dolaylı Ölçüm Yöntemleri

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin dolaylı yolla ölçümü belirli bazı makroekonomik göstergelerdeki değişmelerin gözlemlenmesi ile de gerçekleştirilebilir. Genellikle bu yöntemler resmi istatistiklerde üretim ve tüketim rakamları arasındaki farklılıklar üzerinden hesaplanmaya çalışılır. Kullanılan göstergelerin cinsine göre kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ülke ekonomisindeki boyutu üç farklı dolaylı ölçüm metodu ile tahmin edilmeye çalışılır.

Bu yöntemler

- GSMH Yöntemi
- İstihdam Yöntemi
- Parasalcı Yöntem

olarak sıralanabilir.

2.2.1 GSMH Yöntemi

Bu yöntem hesaplama yapılması istenilen ülkedeki GSMH rakamlarına dayanır. Kısaca tanımlanırsa, GSMH, bir ülkede bir yıl içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin toplam değeridir. GSMH bilindiği gibi üç

farklı yöntemle, harcamalara, üretime veya gelirlere bağlı olarak hesaplanabilir. Bu hesaplama yöntemlerini kısaca şöyle açıklayabiliriz:

Üretim yöntemi ile hesaplamada ekonomide farklı sektörlerde yaratılan katma değerlerin nihai toplamının elde edilmesi sağlanarak GSMH bulunur.

Gelir yöntemi, işgücü, sermaye, toprak ve teşebbüs olarak sıralanan dört temel üretim faktörüne üretime katkıları oranında yapılan ücret, faiz, rant ve kar ödemelerinin hesaplanmasına dayanır. Ekonomideki tüm kesimlerin katma değerinden üretim faktörlerine yapılan ödemeler bu kesimlerin katma değerine zorunlu olarak eşittir. Bu üretim faktörlerinin üretime katkıları oranında elde ettikleri gelirlerin toplamı ile elde edilen GSMH rakamları üretim yolu ile elde edilen rakamlara eşit olmaktadır.

Harcamalar yönteminin temelini belirli bir dönemde nihai mal ve hizmetler üzerine yapılan harcamaların hesaplanması teşkil eder. Üretim faktörü sahiplerinin elde ettikleri geliri üretilen mal ve hizmetler üzerine harcayacaklarına göre bu yöntemle bulunacak değer üretim ve gelir yöntemi ile elde edilen değere eşit olacaktır.

Normal şartlar altında bu üç yöntemin benzer sonuçları vermesi beklenir. Farklı hesaplama yöntemleri birbirlerinden farklı GSMH rakamları ortaya çıkarıyorsa kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin var olduğu anlaşılır. Üç farklı yöntemle hesaplanan GSMH rakamları arasındaki fark kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutunu gösterir. Küçük ölçekli işletmelerde istihdamın yükselme gösterdiği ve kent nüfusunun arttığı ülkelerde harcamalar yöntemi ile elde edilen GSMH rakamları diğer rakamlardan

daha yüksek gerekleŒir. Harcamalar yöntemi ile diğer yöntemler arasındaki fark kayıtdıŒı ekonominin kabaca boyutunu verir.⁴⁵

Özellikle ekonomik kriz dönemlerinde geliŒmekte olan ülkelerde kayıtdıŒı gelir elde eden gruplar her türlü riske karŒı bu gelirlerini yurt dıŒına transfer etme yolunu tutarak GSMH hesaplamaları arasında farkın az seviyede gerekleŒmesine yol açarlar. Yanıltıcı sonuçlar sebebi ile bu yöntem kayıtdıŒı ekonominin yalnızca alt sınırını verebilir. Bu dezavantaj ekonomik kriz dönemlerinde veri düzeltmesi yapılarak sınırlı olarak aŒılabilir.

GSMH yaklaŒımında makro büyüklükler açısından gelir ve harcama arasındaki farklılıkların hesaplanması yolu ile kayıtdıŒı ekonomini boyutlarının tahmin edilmesinde yararlanılan ölçüm metotlarından birisi de hanehalkı gelir ve harcama anketleridir. Hanehalklarından alınan hedef örnek kitle üzerinde yapılan mikro düzeyde gelir ve harcama anketleri ile gelir seviyesi, meslek türü vb. kriterlere göre ayrılmıŒ grupların gelir ve harcama seviyeleri hakkında bir fikir sahibi olunabilmektedir.

Hanehalklarının gelir ve harcama seviyeleri arasında görülebilecek farklar, örneğin gelir seviyesini aŒan miktarda yapılan harcamalar makro düzeyde genelleŒtirilerek kayıtdıŒı ekonomik faaliyetlerin hacmi belirlenebilir.

Bu yöntemin içerdiği bazı dezavantajlar sonuçların doğru olarak belirmemesine veya yanlış yönlendirici olmasına sebep olabilir. Gelir ve harcama açısından gelirin karŒılaŒtırılmasında farklı faktörler rol oynayabilir. Örneğin harcama düzeyinin belirlenmesinde vergi otoritelerinin

⁴⁵ Adil Temel, AyŒegl ŒimŒek, Kuddusi Yazıcı, KayıtdıŒı Ekonomi Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türk Ekonomisindeki Büyüklüğü, DPT AraŒtırma Raporu, Ankara, 1994, s. 2

verdiği rakamlar önemli rol oynar ki bu rakamlar gözlenen değerlere göre belirlenmiştir ve bu nedenle gerçek değerden düşük olabilir.

Bir çok ülkede sektörlerin yarattıkları katma değerler input-output tabloları tarafından belirlenmektedir. Fakat katma değerlerin hesaplanmasında bazı sektörlerin özelliklerinden ötürü tam olarak bir ölçümleme yapılamamaktadır. Bu durum üretim yönünden milli gelirle harcama yönünden milli gelir rakamları arasında bir farklılık ortaya çıkarmakta ve kayıtdışı ekonominin boyutunu olduğundan fazla göstermektedir.

2.2.2. İstihdam Yöntemi

İstihdam yöntemi toplam nüfus içinde sivil işgücü arzının ve istihdamın zaman içinde değişimini göz önüne alarak kayıtdışı ekonominin boyutunu belirlemeye çalışır. Sivil işgücü ve toplam istihdam oranlarının genel nüfusa oranı benzer bir seyir izler. Eğer çalışanlar zaman süresince kayıtlı sektörde çalışmaktan vazgeçip kayıtdışı sektörde faaliyet etmeye başlarsa, sivil işgücünde artış olmasına rağmen resmi istatistiklerde istihdam hacminde bir düşüş eğilimi olacaktır. Bu yöntemle bir dönemdeki istihdam oranı geçmiş dönemlerde en yüksek istihdam oranı veya aynı koşullardaki ülkelerde istihdam oranı ile karşılaştırılabilir.

Kayıtdışı istihdamı ölçmek amacı ile bireylerin üretici veya alıcı olarak enformel emek piyasasına katılıp katılmadıklarına ilişkin anket çalışması ile de bilgi edinilebilir. Buna benzer yöntemle OECD tarafından yapılan çalışmalarda İtalya'da 1959'da emek piyasasına resmi katılım oranı %44 iken 1971'de bu oran %33,7'e düşmüştür.⁴⁶

⁴⁶ Tanzi s.11 1982

Latham tarafından yapılan hesaplamalarda Zimbabwe’de toplam istihdamın yaklaşık %65’inin enformel sektörde gerçekleşmekte olduğu belirtilmiştir. Yazar bu rakamı Güney Afrika için %40 olarak hesaplamıştır.⁴⁷ Özellikle Güney Afrika’da demokratik yönetime geçilmesinden sonra kayıtdışı sektördeki büyüme hızı oldukça yüksek oranlarda seyretmiştir.

İstihdam yönteminde resmi istatistiklerden elde edilen sivil istihdam rakamından sosyal güvenlik kurumlarına bağlı çalışanların sayısının çıkarılması ile de kayıtdışı istihdam edilen grubun sayısı tahmin edilmeye çalışılır. Kayıtdışı olarak çalışan kişilerin çoğunlukla marjinal sektörlerde faaliyet gösterdikleri kabul edilirse, kayıtdışı istihdam edilen kişi sayısı ile asgari ücretin çarpımı kayıtdışı ekonomik faaliyetin parasal boyutlarını gösterir.

Özellikle Avrupa ülkelerinde bu yöntemle yapılan çalışmalar çarpıcı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. İşsizlik sigortası uygulamasının yaygın olduğu bu ülkelerde kişiler kısa dönemli part-time işlerde yoğun olarak çalışmaktadırlar. Ayrıca bu ülkelere özellikle son yıllarda göç eden çeşitli milletlere mensup siyasi sığınmacılar da herhangi bir kayda tabi olmadan enformel sektörde çalışmaktadırlar.

İstihdam yöntemi ile kayıtdışı ekonominin boyutunun hesaplanması, karmaşık olmaması ve çok fazla veri gerektirmediği için rahatlıkla uygulanabilme avantajına sahiptir. Buna rağmen noktalarda eksikliklere sahiptir. Eğer bir kişi resmi işinin yanında kayıtdışı olarak ikinci bir işte çalışıyorsa bu kimsenin kayıtdışı sektörde çalışmalarının hesaplamalara geçirilmesi zordur. Özellikle azgelişmiş ülkelerde kamu kesiminde çalışanların gelirlerinin düşük seviyelerde seyretmesi bu kişilerin ikinci bir işte çalışmalarına yol açmaktadır. Bu nedenle kayıtlı

⁴⁷ Latham age. , s. 73

şektörde istihdam edilen bu grubun kayıtdışı ekonomik faaliyetleri rahatlıkla gözlenememektedir.

İstihdam yaklaşımında resmi istatistik kurumları tarafından yapılan işgücü katılım anketleri de önemli bir ölçüm aracı olabilmektedir. Bireylerin doğru bilgi vermesini sağlamaya yönelik dikkatlice hazırlanmış sorular ile herhangi bir kayda tabi olmadan istihdam edilip edilmedikleri öğrenilebilir. Bu ölçümlerde genel olarak gözlenebilecek durum gelir seviyesi düşük ve süreklilik arz etmeyen gruplarda kayıtdışılığın diğer kesimlere göre daha yüksek olduğudur.

Bu yöntem enformel sektördeki istihdam ve ücret düzeyi hakkında detaylı bilgi vermekle birlikte istihdam oranının birçok farklı faktör tarafından etkilenmesi sebebi ile doğru sonuç vermeyebilir. Ayrıca ülkeler arası karşılaştırmalarda ölçümlene yöntemleri sebebi ile bazı sorunlar ortaya çıkabilir. Bazı ülkelerde işgücüne katılma oranı ve istihdam oranı gibi veriler aylık ve hatta haftalık olarak değerlendirilirken bazı ülkelerde yıllık olarak değerlendirilebilir. Haftalık verilerin yıllık olarak düzenlenmesinde ise yapılacak istatistik hatalar karşılaştırmaların yanlış olarak yorumlanmasına yol açabilecektir.⁴⁸

2.2.3. Parasalcı Yöntem

Kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik üçüncü yaklaşım olan bu yöntem kayıtdışı ekonominin parasal alanda izleri ile çözüm üretmeye çalışır. Bu yöntem özellikle ekonomik hayatta çek, senet, kredi kartı gibi ödeme araçlarının az kullanıldığı ekonomilerde güvenilir sonuçlar verebilir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler genellikle nakit işlemlere tabidir. Çünkü kişilerin evlerinde veya üzerlerinde bulundurdukları para kolaylıkla kayıt altına alınmayabilir. Bundan ötürü kayıtdışı ekonominin boyutundaki artışla para stokunda doğrudan bir yükselme yaratır.

⁴⁸ Dallago, age s. 26

Emisyon yaklaşım olarak da adlandırılabilen bu yöntem üçe ayrılarak incelenebilir. Bunlar sırası ile

Nakit oranı yöntemi

İşlem oranı yöntemi

Ekonometrik yöntemdir.

2.2.3.1. Nakit Oranı Yöntemi

Peter Gutman tarafından geliştirilen bu yöntemde ekonomide belirli bir yıl baz alınarak bu yılda kayıtdışı ekonomik faaliyetin bulunmadığı kabul edilmekte ve söz konusu yıl için dolaşımdaki paranın mevduat hacmine oranı (C/D) baz alınmaktadır.⁴⁹ Bu oran gelecek yıllar için de sabit kabul edilerek hesaplamalarda kullanılmaktadır. Kayıtdışı ve kayıtlı ekonomide paranın dolaşım hızı birbirine eşit kabul edilerek kayıtdışı ekonomik işlemlerde yalnızca nakit para kullanıldığı varsayılmaktadır. Dolayısıyla dolaşımdaki paranın mevduat hacmine oranının zaman içinde artması paraya olan talebin ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin arttığını göstermektedir.

Gutman bu yöntemle 1979 yılında yaptığı tahminle ABD ekonomisi için kayıtdışı ekonomiyi GSMH'nin %10'u olarak hesaplamıştır. Modeli kısaca aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

$$GSMH_{ur} = C_{ur} \times v_{ur} = C_{ur} \times v_r = C_{ur} \times (GSMH_r / C_r + D)$$

Olarak hesaplanabilir.

⁴⁹ Peter Gutman, 'Subterranean Economy', Financial Analysis Journal, s. 28, Kasım 1977

Burada

$GSMH_{ur}$ = Kayıtdışı GSMH

$GSMH_r$ = Resmi GSMH

C_{ur} = Kayıtdışı ekonomide dolaşımdaki para

D = Vadesiz mevduat

v_{ur} = Kayıtdışı sektörde paranın dolanım hızı

v_r = Kayıtlı sektörde paranın dolanım hızı

ile gösterilmektedir.

Bu yöntemin kayıtdışı ekonomik işlemlerin genellikle nakit olarak yapıldığını kabul etmesi önemli bir noktayı işaret etmektedir. Nitekim illegal sektör işlemleri olan uyuşturucu ticareti vb. gibi işlemler nakit para ile yapılmaktadır. Bu nedenle ABD'de dolaşımdaki banknotların birim tutarı kayıtdışı işlemleri azaltmak amacı ile yüksek miktarlarda olmamaktadır.

Bu teori ele aldığı hipotezler açısından eleştirilmiştir. Teoride esas alınan dolaşımdaki paranın vadesiz mevduata oranının sabit kalması temelde gerçekleşmesi zor olan bir hipotezdir. Bu oran, elde nakit tutmanın fırsat maliyeti, perakende ticaret hacmi, gelir vergisi oranı ve bunun gibi birçok farklı faktörler tarafından etkilenmektedir. Bu nedenle bu orandaki değişmelerin kayıtdışı faaliyetlerin artması veya azalması olarak yorumlanması yanlış olabilecektir.

2.2.3.2 İşlem Oranı Yöntemi

Bu yöntem Feige tarafından Gutmann'ın yöntemine bir alternatif olarak ortaya atılmıştır. Feige bu yöntemde basit olarak Fisher'in işlem hacmi yaklaşımını kullanmakta ve işlem hacminin milli gelire oranındaki değişmelerden hareket etmektedir.⁵⁰ Buna göre eğer para miktarı ile toplam işlem hacmi arasında sabit bir oran olduğu kabul edilirse, bu oranı kullanarak kayıtdışı ekonomiyi kapsayan toplam işlemleri hesaplayabiliriz.

⁵⁰ Feige age, s. 44

Fisher'in denkleğini yazarsak

$$MV=PT$$

M= Toplam para miktarı

V= Paranın işlem hızı

P= Tüm mal değişimlerinin ortalama fiyat düzeyi

T= Ticaret hacmi

Bu denklikte $Y= MV$ dir. Milli gelir, paranın işlem hızı ile toplam para stokunun çarpımına eşittir. Yukarda kabul ettiğimiz önermeye göre eğer PT'nin GSMH'ye oranı sabit ve biliniyorsa buradan o yıla ait GSMH hesaplanabilir. Bu yöntemde kayıtdışı ekonomini olmadığı kabul edilen bir yıl seçilir ve bu yılda PT'nin GSMH'ye oranı hesaplanır. Hesaplanan bu oranın diğer yıllar için kullanılmasıyla hesaplanan GSMH ile o yıldaki resmi GSMH rakamı arasındaki fark kayıtdışı ekonominin hacmini gösterecektir.⁵¹ Feige ABD'de 1939 yılında kayıtdışı ekonominin olmadığını kabul etmiş ve bu dönemdeki toplam işlem hacminin GSMH'ye oranını 1976 yılının verilerine uygulayarak söz konusu yıl için kayıtdışı ekonominin GSMH içinde oranını %13.2 ile %21 arasında bulmuştur.

Egan İrlanda'da kayıtdışı ekonomiyi hesaplamada bu yöntemi kullanmıştır. Bu çalışmasında Egan 1995 yılında resmi rakamlarla %3 olarak açıklanan kayıtdışı ekonominin %11 olduğunu belirterek bunun 3.6 milyar İrlanda pounduna eşit olduğunu savunmuştur.⁵²

Feige'nin kullandığı yöntem Gutman'ın metoduna göre daha üstündür. Çünkü hesaplamada kullanılan paranın nakit para olması zorunluluğu yoktur. Buna rağmen toplam işlemlerin GSMH'ye oranının bütün hesaplamalarda sabit olarak kabul edilmesinin ciddi yanlışlıklara yol açacağını belirtmiştir. Ayrıca kayıtdışı ekonominin yok kabul edildiği baz

⁵¹ Feige age, s. 46

⁵² Gabriel Egan, The Black Economy, İrlanda Merkez Bankası Araştırma raporu,, 1996 s. 4

yılda da kayıtdışı faaliyet olabilir. Bu durum yöntemin sonuçlarının yanlış olmasına neden olabilecektir.

2.2.3.3 Ekonometrik Yöntem

Nakit oranı ve işlem oranı yaklaşımlarının temel aldığı bazı varsayımların gevşetilmesi ile sonucu Tanzi daha gerçekçi bir hesaplama yapmaya çalışmıştır.⁵³ Bu yaklaşımda dolaşımdaki para miktarını etkileyen diğer faktörler de yukarıda belirtilen yaklaşımlardan farklı olarak göz önüne alınmıştır. Tanzi vergi oranlarının yüksek olmasının kayıtdışı ekonominin temel sebeplerinden birisi olduğunu kabul etmektedir.⁵⁴ Ayrıca vergi oranları, dolaşımdaki para miktarını belirleyen temel değişkenlerdendir. Kayıt dışı ekonomik faaliyetin ekonomide yarattığı talep fazlasından yararlanarak nakit para talebi ile kişisel gelirler üzerindeki vergi oranı arasında sağlam bir ilişki kurulabilir. Bu yaklaşımda da diğerleri gibi paranın dolaşım hızının kayıtdışı ve kayıtlı ekonomide aynı olduğu varsayılmaktadır.

Kapsamlı ekonometrik uygulamaları içeren bu yaklaşımda dolaşımdaki paranın oranını kredi kartı kullanımı, banka şubesi sayısındaki artış, kentleşme derecesi ve vergi oranları gibi farklı değişkenler belirlemektedir.

Tanzi bu değişkenleri gelire ilişkilendirmiştir. Bunlardaki değişme, işlem hacminin toplam para miktarına oranını kayıtdışı ekonomi faktörü dışında etkilemekte ve C/D oranına eşit olarak kabul ettiğimiz (k) oranının diğer yaklaşımlarda sabit kabul edilmesinin aksine kararlı bir değişime sahip bir oran olmasına sebep olmaktadır. Bu yaklaşım birçok değişkenin etkilerini gözlemlemesi sebebi ile karmaşık olmakla birlikte ilk iki modeldeki katı varsayımların gevşetilmesi sebebi ile daha gerçekçidir.

⁵³ Vito Tanzi, *The Underground Economy in the United States; Annual Estimates*, IMF Staff Papers, 1983, s. 283

⁵⁴ Tanzi age. , s. 290

Bununla birlikte kayıtdışı ekonomik faaliyeti vergi oranındaki yüksekliğe bağlaması yaklaşımın diğer faktörleri göz ardı etmesine yol açmıştır.

3. Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Boyutu

Türkiye'de kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin boyutları konusunda çalışmalar özellikle 1990'lı yıllardan itibaren artmıştır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler özellikle 1980'lerde vergi kaybı kavramı ile ifade edilmekte ve konuya maliyenin vergisel yaklaşımı ile bakılmakta idi. Özellikle 1970'lerin sonlarından itibaren hızlanarak artan köyden kente göç olgusu kentlerde istihdam olanaklarının yüksekliğinden dolayı ortaya çıkmıştır. Kentlerin yakınlarında kurulan gecekondu ucuz ve kayıtdışı istihdam depoları olmaya başlamışlardır.

Göç eden bireyler zaman içinde verimliliği düşük marjinal işler yaratarak enformel sektörün kentlerde yoğunlaşmasına yol açmışlardır. 1980'li yılların başlarından itibaren liberal ekonomi politikalarının izlenmeye başlanması ve emeğin milli gelir içinde payının sermaye lehine düşmesi kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artışında bir ivme yaratmıştır.

Özellikle 1980'li yılların sonlarından itibaren faiz, rant ve kar gelirleri milli gelir içinde artmış ve fakat bu gelirlerin bütünü ile kayıtlı ekonomi içine çekilmesi mali ve idari bazı boşluklar sebebi ile mümkün olmamıştır. Ücretli kesimin vergi ödemelerinde temel kaynak olması ve yüksek enflasyon baskısı sebebi ile gelirinde sürekli bir düşüş olması bu kesimin reel gelirinde bir azalma yaratmıştır. Reel gelirdeki bu düşüş bireylerin kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmalarını teşvik etmiştir.

3.1 Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutunun Hesaplanması

3.1.1 Doğrudan Ölçüm Yöntemi

Ülkemizde kayıtdışı ekonominin boyutunu doğrudan ölçmeye yönelik çalışmalar genellikle vergi idaresinin verilerine dayanılarak yapılmaktadır. Bu kısımda buna yönelik çalışmalar özetlenmeye çalışılacaktır. Türkiye'de vergi matrahının belirlenmesinde beyan esastır. Bu nedenle çalışmalar mükelleflerin muhasebe kayıtları üzerinden yapılan araştırmalara dayanır. Maliye Bakanlığına bağlı vergi denetmenleri her yıl toplam mükelleflerin ancak %2'si kadar bir oranı denetleyebilmektedirler. Kayıtdışı ekonomik faaliyetin tahmin edilmesinde denetime tabi tutulan kesimin kaçırdığı vergi miktarının toplam incelenen vergiye tabi gelire oranı, milli gelire oranlanarak kayıtdışı ekonominin hacmi belirlenmeye çalışılır. Bu hesaplamada kurumlar, gelir vergisi ve katma değer vergisine göre hesaplama yapılarak ücretlilerden stopaj yolu ile kesilen vergi hesaplamaya dahil edilmemiştir.

Beyana dayalı Türk vergi sisteminde, mükelleflerin verdiği bilgilerin doğruluğu Gelirler Genel Müdürlüğü tarafından kontrol edilir. Bu kurumun vergi incelemeleri ile ilgili hazırladığı istatistikler ayrıntılı bilgi içermez. Vergisel yönden Türkiye'de kayıtdışı ekonominin boyutlarını 1984-1991 yılları arasında tahmin etmeye yönelik çalışma bu dönemdeki vergi kaçağının toplanan vergi tutarının yaklaşık %50'si civarında olduğunu göstermektedir.⁵⁵ Tablo 1'de gösterilen çalışmada toplam vergi kaçağının milli gelire oranı %7.43 olarak hesaplanmıştır. Bir diğer araştırmada kayıtdışı ekonominin GSYİH'ya oranı aynı dönem için %25 seviyesinde gerçekleşmiştir.⁵⁶

⁵⁵ Türkmen Derdiyok. Türkiye'nin kayıtdışı ekonomisinin tahmini, TÜSİAD Görüşler Dergisi 1994 s. 59

⁵⁶ Temel, age s. 17

Tablo 1

Vergi İnceleme Yolu İle Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Boyutu

Yıllar	İncelenen Matrah (1)	Matrah Farkı (2)	İnceleme Oranı (3) (%)	Vergi Dışı Gelir (4) =(2)/(3)	GSYİH (5)	Kayıtdışı Ekonomi (6)=(4)/(5) (%)
1984	123	147	1.67	8807	22545	39.07
1985	300	294	3.28	8974	35720	25.12
1986	1157	1498	3.15	47566	51958	91.55
1987	2950	764	3.78	20222	76316	26.50
1988	3093	953	2.77	34413	130910	26.29
1989	4287	1933	2.46	78595	230024	34.17
1990	9969	6258	5.52	113361	391218	28.98
1991	13755	6876	3.72	184829	618249	29.90

Kaynak: Türkmen Derdiyok a.g.e. s.59

Ülkemizde mükelleflerin beyan ettikleri gelirlerin denetiminin düşük miktarda kalması bu yöntemin geliştirilmesini zorlaştırmaktadır. Toplam mükelleflerin %2 ila 3’ünün denetlenebildiği ülkemizde bu yöntemin ülke genelinde uygulanmasının yanlış sonuçlar verebilir.

3.1.2 Dolaylı Ölçüm Yöntemleri

Kayıtdışı ekonominin boyutunun doğrudan ölçüm yöntemleri ile belirlenmesi bir önceki kısımda belirtilen coğrafi alanın genişliği ve vergi denetimlerinin toplam mükelleflerin oldukça az bir kısmını kapsamaması nedeni ile Türkiye ekonomisine uygulanması oldukça zor görünmektedir. Bu yöntemle yapılan çalışmaların yanıltıcı sonuçlar verebilmesi sebebi ile çalışmamızın bu kısmında ülkemizde kayıtdışı ekonominin dolaylı ölçüm yöntemleri ile hesaplanmasına ilişkin çalışmalar aktarılacaktır.

3.1.2.1. İstihdam Yöntemi İle Kayıtdışı Ekonominin Boyutunun Belirlenmesi

Türkiye'de 1970 yılından günümüze değin iktisaden faal nüfus olarak tanımlanan çalışma gücündeki nüfusun toplam nüfus içindeki oranı artış göstermiştir. Ülkemizde genç nüfusun fazla olması sebebi ile bu oran %50 civarındadır. Bilindiği gibi iktisaden faal nüfustan asker ve eğitim gören öğrenci sayısının çıkarılması sivil işgücü rakamını verir. Tablo 2'de görüldüğü gibi söz konusu dönemde sivil işgücü oranında önce artış ve sonra azalış olmuştur. Bu durumda istihdam hacminin ve sosyal güvenlik kurumlarına bağlı çalışanların da aynı oranlarda artması beklenir. Fakat aşağıdaki Tablo 2'de görüleceği üzere toplam istihdamın nüfusa oranı aynı dönem içinde düşüş göstermiştir. Bu durum söz konusu yıllar arasında kayıt dışı ekonomik faaliyetlerdeki artışın bir göstergesidir.

Tablo 2
Sivil İşgücü ve İstihdamın Nüfusa Oranı

Yıllar	Sivil İşgücü/Nüfus %	İstihdam/Nüfus %
1972	39,2	36,7
1973	39,1	36,5
1974	39,2	36,4
1975	38,8	35,9
1976	39,1	35,7
1977	40,0	36,1
1978	39,7	35,8
1979	39,0	35,6
1980	38,4	35,3
1981	37,4	34,8
1982	36,9	34,3
1983	36,6	33,8
1984	36,2	33,5
1985	35,7	33,2
1986	35,9	33,1
1987	36,1	33,1
1988	35,9	32,9
1989	35,8	32,8
1990	35,6	32,7
1991	34,8	32,1
1992	34,5	31,7

Kaynak: Adil Temel, age. s. 11

Tablo 2’de belirtilen dönem içinde toplam istihdamın iktisaden faal nüfusa oranı %10’dan fazla düşmüştür. İşsizlik oranında bu derece bir artış görülmemektedir. Bu da söz konusu dönemde kayıtdışı ekonominin artış gösterdiğine bir işaret teşkil etmektedir.⁵⁷

Sivil işgücünün nüfusa oranı belirli bir düzeyde kalırken, istihdamın toplam nüfusa oranı düşüyorsa o ülkede kayıtdışı ekonomi artma eğilimi göstermektedir. Bu yöntem bize kayıtdışı istihdamın tam olarak miktarını vermese de kayıtdışı istihdamdaki artışın bir göstergesidir. Bu durum Tablo 2’de görüldüğü gibi ülkemiz için de geçerlidir.

Türkiye için kayıtdışı istihdam yöntemi ile kayıtdışı ekonominin boyutunu belirlemeye yönelik bir çalışma Altuğ tarafından yapılmıştır.⁵⁸ Buna göre ülkemizde resmi istatistiklere göre toplam çalışanların sayısı ile, sosyal güvenlik kurumlarına bağlı olarak çalışanların sayısı arasındaki fark kayıtdışı istihdam edilenlerin sayısını vermektedir.

Altuğ 1993 yılı içinde tarım, sanayi ve hizmetler sektöründe çalışan kişilerin sayısından herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olarak çalışanların sayısını çıkartmış ve kayıtdışı olarak çalışanların en az asgari ücretle çalıştıklarını kabul ederek o yıl için cari asgari ücretin yıllık miktarı ile çarpmıştır. Bu rakam vergi ve sosyal güvenlik primi kaçağı olan miktardır. Üretim sürecinde işçiliğin payı söz konusu çalışmada %20 olarak kabul edilmiştir. Hesaplanan kayıtdışı işçilik bu oranla çarpılarak kayıtdışı ekonomi 1993 yılı için 1 katrilyon liradan fazla olarak hesaplanmıştır. 1999 yılı için bu rakam çok kaba olarak 20 katrilyon olarak hesaplanmıştır.

⁵⁷ Ercan Karabulut, Basılmamış yüksek lisans tezi, Uludağ üniversitesi, Bursa, 1995, s. 56

⁵⁸ Osman Altuğ, Kayıtdışı Ekonomi, İstanbul, 1994. S. 359

Devlet İstatistik Enstitüsü kayıtdışı ekonomide istihdamı hanehalkı işgücü anketi ile bağlantılı ikincil anketler ile belirlemeye çalışmaktadır. Bu anketlerin amacı doğrudan kayıtdışı istihdamı ölçmek olmamakla birlikte bazı bilgiler vermektedir. Bu anket çalışmalarına göre kayıtdışı istihdam az sayıda kişinin çalıştığı işlerde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca semt pazarlarında ve işportacılar da bu tür istihdam çok sık görülmektedir.

3.1.2.2 Parasalcı Yöntemle Kayıtdışı Ekonominin Tahmini

Bir önceki kısımda gördüğümüz gibi parasalcı yöntem üç farklı gruba ayrılır. Burada sırası ile bu yöntemlerin Türkiye ekonomisi için uygulanmasına yönelik çalışmalar sıralanacaktır.

3.1.2.2.1 Nakit Oran Yöntemi

1970-1992 yılları arasında kayıtdışı ekonominin bu yöntem ile kayıtlı ekonomi içinde oranının bulunulmasına çalışılmıştır.⁵⁹ Tablo 3'de gösterilen bu çalışmada 1988 yılı baz olarak alınarak söz konusu yılda kayıtdışı ekonominin olmadığı kabul edilmiştir.

⁵⁹ Temel age, s. 18

Tablo 3**Nakit Oranı Yaklaşımına Göre Kayıtdışı Ekonominin Tahmini**

Yıllar	Dolaşımdaki Para (C)	Mevduat Miktarı (D)	(C/D)	Dolaşım hızı (v)	Kayıtdışı ekonomi (1)	Kayıtlı ekonomi (2)	1/2 %
1970	11,9	32,4	0,367	5,616	46,902	201,9	23,230
1971	13,9	42,7	0,326	6,375	49,407	253,8	19,467
1972	16	54,9	0,291	5,035	50,282	306,7	16,394
1973	20,7	69,6	0,297	5,037	65,869	389	16,933
1974	26,2	87,1	0,301	5,557	92,571	537	17,239
1975	32,9	113,7	0,289	5,382	110,045	679	16,207
1976	42,5	138,7	0,306	5,550	151,555	854	17,1744
1977	63	180,6	0,349	5,512	238,236	1104,6	21,568
1978	93,9	234,2	0,401	6,354	433,633	1651,2	26,264
1979	143,7	412	0,349	6,160	607,238	2816,1	21,563
1980	217,6	706,8	0,308	6,837	958,461	5362	17,875
1981	280,6	1429,1	0,196	5,071	629,066	8040	7,824
1982	411,8	2267,2	0,182	4,253	659,253	10699,5	6,498
1983	547,5	2929,5	0,187	4,341	983,806	14111	6,972
1984	735,5	5038,6	0,146	4,063	745,992	22716	3,284
1985	1011,4	8295,7	0,122	3,908	401,479	35974,7	1,116
1986	1415,1	12514,4	0,113	3,750	166,805	52063,5	0,319
1987	2274,7	19495,6	0,117	3,515	489,386	76033,4	0,644
1988	3425,6	31273,7	0,110	3,771	0,000	130861	0,000
1989	6840,5	51141,9	0,134	4,107	5087,488	233069,6	2,183
1990	11377,5	77817,9	0,146	4,579	13065,97	395334,9	3,305
1991	18546	141886	0,131	3,955	11881,02	622563	1,908
1992	31181	258331	0,121	3,740	10789,01	1072113	1,006

Kaynak: Temel age., s. 18

Tablo 3'de görülen çalışmaya göre 1992 yılı için kayıtdışı ekonominin GSMH ye oranı %1 olarak hesaplanmıştır. Bu pek gerçekçi bulunmamaktadır.

Aynı yöntemin iki farklı baz yıl alınarak karşılaştırmalı olarak kullanımı da olmuştur.⁶⁰ Fırtınay, 1975 ve ayrıca 1986 yıllarını baz alarak 1995 yılı için kayıtdışı ekonomiyi tahmin etmiştir. Buna göre 1975 yılı baz alındığında kayıtdışı ekonominin GSMH ye oranı 1995 yılı için %33 olarak hesaplanmıştır. Tablo 4'de görülen 1986 yılının baz alınması ile yapılan

⁶⁰ Fırtınay. Age. , s. 71

hesaplamada kayıtdışı ekonomi 1995 yılı için %36.21 olarak bulunmuştur. Bu çalışmalarda bazı yıllarda kayıtdışı ekonominin sifıra çok yakın olması bilimsel olarak o yıllarda kayıtdışı ekonominin olmadığı anlamına gelse de bu anlamlı değildir. Fakat iki farklı baz yılda kayıtdışı ekonominin aynı eğilimde gelişmesi bir fikir vermektedir.

Tablo 4
Nakit Oran Yaklaşımına Göre Kayıtdışı Ekonominin Oranı
(1986 Baz yılı)

Yıllar	GSMH (1)	C/D (2)	M1 (3)	Cu/D (4)	Mür/Mr (5)	Kayıtdışı GSMH (6)=(1)*(5)	Toplam GSMH (7)=(6)+(1)	6/7 %
1968	163,9	0,465	26	0,133	0,100	16,3	180,2	9,06
1969	183,4	0,432	30,1	0,100	0,075	13,7	197,1	6,97
1970	207,8	0,509	35,3	0,177	0,132	27,5	235,3	11,67
1971	261,1	0,470	43,5	0,138	0,103	26,9	288	9,34
1972	314,1	0,436	52,7	0,104	0,078	24,4	338,6	7,21
1973	399,1	0,422	69,7	0,090	0,068	27,1	426,1	6,35
1974	537,7	0,421	88,5	0,089	0,066	35,6	573,3	6,21
1975	690,9	0,390	117,2	0,058	0,044	30,1	721	4,18
1976	868,1	0,395	150,1	0,063	0,047	41	909	4,51
1977	1108,3	0,433	208,4	0,101	0,076	83,9	1192,2	7,04
1978	1646	0,496	283,2	0,164	0,123	202,3	1848,3	10,95
1979	2876,5	0,482	441,8	0,150	0,112	321,9	3198,5	10,07
1980	5303	0,450	701	0,118	0,088	468,2	5771,2	8,11
1981	8022,7	0,408	967,6	0,076	0,057	458,2	8480,9	5,40
1982	10611,9	0,444	1338,5	0,112	0,084	892,8	11504,7	7,76
1983	13933	0,399	1921,6	0,067	0,049	688,8	14621,8	4,71
1984	22167,7	0,495	2220,9	0,163	0,121	2672,3	24840,1	10,76
1985	35350,3	0,464	3188,8	0,132	0,099	3492,5	38842,8	8,99
1986	51184,8	0,332	5227,5	0,000	0,000	-14,9	51169,8	-0,33
1987	75019,4	0,346	8612,1	0,014	0,010	764,4	75783,7	1,01
1988	129175,1	0,435	11299	0,103	0,077	9986,8	139161,9	7,18
1989	230369,9	0,539	19532,7	0,207	0,155	35727,2	266097,1	13,43
1990	397177,5	0,569	31370,5	0,237	0,178	70620,5	467798,1	15,10
1991	634392,8	0,595	46774,2	0,263	0,197	125204,6	759597,5	16,48
1992	1103604	0,636	78157,2	0,304	0,228	251290,8	1354895,7	18,55
1993	1997322	0,866	116240	0,534	0,400	798914,3	2796236,9	28,57
1994	3887902	0,971	213974	0,639	0,479	1862591,2	5750494,1	32,39
1995	764206	1,088	376237	0,756	0,568	4339318,8	11983524,9	36,21

Kaynak: Fırtınay a.g.e. 72

3.1.2.2.2. İşlem Oranı Yöntemi

Temel tarafından Türkiye için yapılan çalışmada 1970-1992 yılları arasında 1988 yılı baz alınarak işlem oranı yöntemi ile kayıtdışı ekonominin GSMH içinde oranı hesaplanmaya çalışılmıştır.⁶¹ Bu çalışmada paranın dolaşım hızının hesaplanmasında nakit paraya ticari vadesiz mevduat da eklenmiştir. Veri yetersizliği sebebi ile sonuçlar nakit oranı yaklaşımına çok yakın çıkmıştır. Bu da sonuçların beklenen seviyede olmamasına yol açmıştır.

Öte yandan Fırtınay da Türkiye için, Feige'nin kullandığı yönteme benzer yöntemle miktar teorisine bağlı kalarak iki farklı baz yıl kullanımı ile iki farklı kayıtdışı ekonomi rakamı hesaplamıştır.⁶² 1995 yılı için yapılan hesaplamalarda 1975 yılı baz alındığında kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı %50 olarak hesaplanmıştır. 1986 yılı baz alındığında ise Tablo 5'de görüldüğü gibi kayıtdışı ekonominin boyutu %56.6 olarak hesaplanmıştır. Bu çalışmada elde edilen veriler diğerlerine göre daha gerçekçidir. Tablo 5'de görülebileceği gibi kayıtdışı ekonominin GSMH'ye oranı yıllar itibarı ile artmaktadır.

⁶¹ Temel. Age. s. 20

⁶² Fırtınay. Age. s. 74

Tablo 5

İşlem Oranına Göre Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi (1986 Baz yılı)

Yıllar	GSMH (1)	C/D (2)	V (3)	M1 (4)	M1v=GSMH (5)	Kayıtdışı Ekonomi (6)=(5)-(1)	6/1 % (7)
1968	163,9	0,465	6,9	26	180,2	16,3	9,96
1969	183,4	0,432	6,5	30,1	197,1	13,7	7,49
1970	207,8	0,509	6,7	35,3	235,4	27,5	13,25
1971	261,1	0,470	6,6	43,5	288	27	10,33
1972	314,1	0,436	6,4	52,7	338,7	24,5	7,81
1973	399,1	0,422	6,1	69,7	426,2	27,1	6,79
1974	537,7	0,421	6,5	88,5	573,4	35,7	6,65
1975	690,9	0,390	6,2	117,2	721,1	30,2	4,37
1976	868,1	0,395	6,1	150,1	909,1	41	4,73
1977	1108,3	0,433	5,7	208,4	1192,5	84,3	7,60
1978	1646	0,496	6,5	283,2	1848,7	202,7	12,32
1979	2876,5	0,482	7,2	441,8	3200,6	324	11,27
1980	5303	0,450	8,2	701	5773,4	470,4	8,87
1981	8022,7	0,408	8,8	967,6	8483,2	460,4	5,74
1982	10611,9	0,444	8,6	1338,5	11507,1	895,3	8,44
1983	13933	0,399	7,6	1921,6	14629,1	696,1	5
1984	22167,7	0,495	11,2	2220,9	24883	2715,3	12,25
1985	35350,3	0,464	12,2	3188,8	38866,7	3516,4	9,95
1986	51184,8	0,332	9,8	5227,5	51169,8	-15	-0,03
1987	75019,4	0,346	8,8	8612,1	75785,3	765,9	1,02
1988	129175,1	0,435	12,3	11299	139173,9	9998,8	7,74
1989	230369,9	0,539	13,6	19532,7	266150	35780	15,53
1990	397177,5	0,569	14,9	31370,5	467871	70693,4	17,80
1991	634392,8	0,595	16,2	46774,2	759657,7	125264,9	19,75
1992	1103604	0,636	17,3	78157,2	1355622	252017,1	22,84
1993	1997322	0,866	24,1	116240	2797452,7	800130,1	40,06
1994	3887902	0,971	26,9	213974	5753312,5	1865409,6	47,98
1995	764206	1,088	31,9	376237	11984427,2	4340221,1	56,78

Kaynak: Fırtınay a.g.e. 74

3.1.2.2.3 Ekonometrik Yöntem

Ekonometrik yöntem diğer iki yönteme göre daha kapsamlı olan bir yöntemdir. Tanzi'nin modeli yapılan çalışmalarla Türkiye ekonomisine uygulanmıştır.⁶³ Nakit paranın para arzına (M2) oranı (C/M2) ile ortalama vergi değişkeni, kamu kesimi maaş ve ücretlerinin kamu kesimi toplam harcamalarına oranı, kişi başına GSYİH, iskonto oranı ve enflasyon oranı arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada vergi oranlarındaki artışın kayıtdışı faaliyetleri teşvik ettiği varsayılmıştır.

1960-1991 yılları arasında kayıtdışı ekonominin tahmini iki farklı yöntemle yapılmıştır. İlk olarak vergi oranının en düşük olduğu yıla göre hesaplama yapılmış ve vergi oranlarındaki artışın kayıtdışı ekonomi üzerinde etkisi hesaplanmıştır. İkinci yöntemde ise ortalama vergi oranının sıfır olması durumuna göre hesaplama yapılmış ve vergilenmeyen kayıtdışı ekonomi hesaplanmaya çalışılmıştır. Ortalama vergi oranının en küçük değerine göre yapılan hesaplamada 1970 yılı için kayıtdışı ekonominin GSYİH'nın %5,52'si kadar iken 1991 yılında bu oran %7,78'e çıkmıştır. Bu vergi oranlarındaki artışın zaman içinde kayıtdışı ekonomiyi arttırdığını göstermektedir. Ortalama vergi oranının göz önüne alınması durumunda kayıtdışı ekonominin büyüklüğü %26,2 olarak hesaplanmıştır.

3.1.2.3. GSMH Yöntemi

Bu yaklaşımın temelinde üretim, harcama ve gelir yöntemine göre hesaplanan milli gelir rakamları arasındaki farklılıktan yola çıkarak kayıtdışı ekonominin hacmini hesaplamak yatmaktadır. Ülkemizde harcamalar ve üretim yönü ile milli gelir hesaplamaları yapılmaktadır. Tablo 6'da gösterilen çalışmaya göre üretim yönü ile GSYİH'nın harcama

⁶³ Derdiyok, age s. 56

yöntemi ile GSYİH'ya göre %2,3 oranında yüksek olduğu tespit edilmiştir.⁶⁴

Tablo 6
Harcamalar ve Üretim Yolu ile GSYİH (Milyar TL)

Yıllar	Harcamalar Yolu ile GSYİH (1)	Üretim Yolu ile GSYİH (2)	Fark (2-1)=(3)	(3)/(2) %
1987	74303	75736	1432	1,89
1988	128292	130910	2619	2,00
1989	223124	230024	6900	3,00
1990	385436	391218	5781	1,48
1991	608975	618249	9274	1,50
1992	1023313	1061642	38329	3,61

Kaynak: Adil Temel a.g.e. s. 9

GSMH hesaplamaları ülkemizde DİE, DPT ve Hazine tarafından yapılmaktadır. Devlet İstatistik Enstitüsünün verdiği rakamlar resmi rakamlar olarak kabul edilmektedir. Ülkemizde milli gelir hesaplamalarında yaşanan temel sorun özellikle üretim yönteminde beyan eksikliğidir. Bu nedenle katma değerlerin hesaplanması eksik veya fazla olabilmektedir. Milli gelir hesaplamalarında diğer bir sorun ise özellikle tarım sektöründe veri noksanlığıdır. Tüm bu nedenlerle milli gelir hesaplamalarındaki farklılıklar yolu ile kayıtdışı ekonominin boyutu kesin olarak hesaplanamaz.

Kayıtdışı ekonomiyi hanehalklarının gelir ve harcamalarını karşılaştırarak da hesaplama çalışabiliriz. DİE belirli aralıklarla hanehalkı gelir ve harcama anketlerini hazırlamaktadır. Bu anketler belirli bir örnek grup üzerinden genelleme yapmaya yardımcı olabilse de tamamı ile yardımcı değildir. Bu anketlere göre yapılan bir hesaplama 1987 yılı için hanehalkı harcamalarının gelirlerinin %14,6 fazlası olduğunu

⁶⁴ Temel a.g.e. , s. 9

göstermiştir.⁶⁵ Bu bize kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki boyutu hakkında kabaca bir fikir vermektedir.

3.2 Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri

Türkiye’de kayıtdışı ekonomi oldukça farklı birçok sebepten ortaya çıkmaktadır. Bunları üç başlık altında şöyle inceleyebiliriz.

- i. Ekonomik nedenler
- ii. Mali nedenler
- iii. Sosyolojik nedenler

3.2.1 Ekonomik Nedenler

Türkiye’de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasında önemli rol oynayan yüksek enflasyon, fason üretim ve yanlış ekonomi politikaları gibi nedenlerin ayrıntılı olarak açıklanması bu kısımda yapılmaya çalışılacaktır.

3.2.1.1 Küçük Ölçekli, Fason Üretim Yapılması

Sermaye birikiminin yeterince fazla olmaması ve kredi olarak kullanılacak fonların pahalı olması ülkemizde küçük ölçekli işletmelerin üretim sürecinde daha fazla rol oynamasına yol açmaktadır. Küçük ölçekli işletmeler üretim sürecinde yaşanan krizlere karşı esnek bir yapıya sahiptirler. Buna rağmen kayıtdışı faaliyetler bu işletmelerde yoğunlaşmaktadır. Özellikle büyük ölçekli işletmeler personel masrafları, vergi ve bunun gibi maliyetlerden kaçınmak amacı ile üretim süreci içinde belirli safhaları küçük ölçekli işletmelere fason üretim şeklinde yaptırmakta ve hatta tüm üretimi küçük ölçekli işletmelere yaptırarak kendin markalarını bu ürüne koymaktadırlar.

⁶⁵ Temel, age. s. 10

Toplam işyerleri içinde fason imalat ilişkisi içinde bulunan yani fason iş yapan veya yaptıran işyerleri %50'den fazladır.⁶⁶ Fason iş yapan işyerleri bu işin özelliğinden ötürü az sayıda işçi istihdam ederler ve vergi ve sosyal güvenlik mevzuatından büyük firmalara nazaran daha rahat kaçabilirler. Ayrıca parça başına üretimin yapılabildiği emek yoğun ürünlerde evlerde kadınlar tarafından üretim organize edilebilmektedir. Tekstil sektöründe bu çok yoğun olarak görülmektedir. Bu yöntem benzer şekilde sanayi kuruluşlarında personel masraflarını azaltmak için üretim sürecinde veya yardımcı hizmetlerde bazı bölümler taşeron firmalara devredilmektedir. Bu büyük firmaların hem bu alanlarda yüksek ücret verme maliyetinden kaçınmasını sağlamakta ve hem de sürekli işgücü tutma zorunluluğundan kurtarmaktadır. Fason üretimin firmalara sağladığı kolaylıklar olmakla birlikte, ücret düzeyinin düşük gerçekleşmesine yol açmakta ve çalışanların sosyal güvencesini azaltmaktadır. Fason üretim yapan firmalar daha da önemlisi kayıt dışı faaliyetlerini büyük firmalara nazaran daha rahat gizleyebilmekte ve kayıt dışı ekonominin boyutunu arttırmaktadırlar.

3.2.1.2. Yüksek Enflasyon

Ülkemizde yüksek oranlı enflasyon son 30 yıldır önemli sorunlardan biri olarak yer almaktadır. Bu durum kamu ekonomisinin finansmanında enflasyonun bir vergi gibi kullanılmasına yol açmaktadır. Özellikle düşük gelir grubunda bulunan bireyler enflasyon vergisinden kaçınmak amacı ile kayıtdışı işlemlerde bulunarak ek gelir elde etmeye çalışmaktadırlar. Ülkemizde özellikle büyük şehirlerde devlet memurlarının çalışma saatleri dışında taksi şoförlüğü, işportacılık, gibi ek işler yapmalarına oldukça sık rastlanmaktadır. Çok çocuklu eğitim düzeyi daha da düşük ailelerde ise her çocuk aileye ek gelir getirmek için ayakkabı boyacılığı vb. marjinal işler yapmaktadır. Ülkemizde özellikle son

⁶⁶ Devlet İstatistik Enstitüsü haber bülteni, 1996, s. 21

dönemlerde yaşanan yoğun iç göçün yarattığı sorunlardan birisi de bu tür çocuk işçilerde ortaya çıkan artıştır.

İşletmeler için yüksek enflasyon kısa dönemde fiktif kar elde edilmesine yardımcı olursa da uzun dönemde bazı zararlar içerir. Fiyatlar genel düzeyinde hızlı yükselme firmaların karlarının yüksek oluşmasına ve işletmelerin artan oranlı vergi sistemi altında daha yüksek bir dilimdeki orandan vergi ödemelerine yol açar. Bu durum aslında enflasyon sebebi ile oluşmuş fiktif karlar üzerinden bir vergidir ve işletmelerin öz sermayelerini olumsuz etkiler. Ülkemizde henüz enflasyon muhasebesi yöntemi kullanılmadığı için yüksek enflasyon işletmeleri oldukça zor duruma sokabilmektedir. Yüksek enflasyonun yarattığı bu olumsuz durumdan kaçınmak amacı ile firmalar elde ettikleri karları gerçek olandan daha düşük olarak göstermek isterler. Bu amaçla yapılan işletmelerin gelirlerini düşük ve giderlerini yüksek göstermeye yönelik işlemler, kayıtdışı faaliyetlerin artmasına yol açmaktadır. Son yıllarda giderek artan sahte fatura kullanılarak işletmelerin gider kalemlerinin yükseltilmesi bu tür işlemlere başlıca örnek teşkil etmektedir.

Yüksek enflasyonun en önemli etkileri reel sektör üzerinde görülür. Reel ekonomide getirinin yüksek enflasyon sebebi ile düşük kalması kaynakların mali sektöre veya kayıtdışı sektöre ve hatta suç sektörüne kaymasına yol açar. Ülkemizde hazine bonolarına sağlanan vergi avantajı ve bu bonoların hamiline olması yüksek gelir grubunda bulunan kişilerin bu bonoları kullanarak düşük vergi ödemelerine yol açar. Kamu kesimi borçlanma gereğinin yıllardır %10'dan az seyretmemesi ise hazinenin giderek daha yüksek oranlardan borçlanmasına neden olarak yukarıda belirtilen vergi kaybının ülkemizde artmasına yol açmaktadır.

3.2.1.3 Uygulanan Ekonomik Politikalar

Ülkemizde özellikle 1980 sonrası kalkınmanın finansmanı için gelir dağılımındaki dengesizliğin bozulmasına göz yumulmuş ve yüksek gelir gruplarına verilen vergi indirimleri, yatırım teşvikleri vb. araçlarla bu kesimin yaptığı yatırımların artması sağlanmaya çalışılmıştır. 1970'li yıllardan itibaren Dünya üzerindeki belli başlı ekonomilerde Keynesyen iktisat politikalarının giderek başarısız olması Neo-liberal ve Arz yönlü iktisat politikalarının gözde olmasına yol açmıştır. Arz yönlü iktisat politikasında ekonomik krizi aşmak için kullanılması gereken başlıca araç devletin vergi oranlarını indirerek girişimcilerin önünü açmasıdır. Böylece, ülkede toplam arz miktarı artırılarak ekonomik kriz sona erdirilebilecektir. Bunun yanı sıra özelleştirme uygulamaları ile verimsiz devlet kuruluşları özel sektöre devredilerek daha verimli olmaları sağlanmaya çalışılmalıdır. Arz yönlü iktisat politikaları ülkemizde de vergi indirimi ve özelleştirme gibi araçlar vasıtası ile uygulanmaya çalışılmıştır. Döviz rezervlerini arttırmak amacı ile hayali ihracat ile ülkeye döviz girişine göz yumulmuştur. Özellikle vergi kanunlarında uygulamaya sokulan çeşitli teşvik mekanizmaları ve muafiyetler ve ayrıca yukarıda belirtilen hayali ihracat uygulamaları ülkemizde elde edilen milli gelirin bir kısmının kayda girmemesine yol açmıştır. Bu politikaların esas amacı olan hızlı bir ekonomik kalkınma ve ihracat artışı kısmen sağlanabilmiş ve bir müddet sürdürülebilmiştir. Bununla birlikte bu amaçlar kayıtdışı ekonominin azaltılmasını öngören bir iktisat politikası ile ters düşmektedir.

3.2.1.4. Devlet Harcamalarının Yapısındaki Değişme ve Vergiye Karşı Direnç

Ülkemizde gerek mali ve gerekse reel sektörde kamu sektörünün hakimiyeti önemli ölçüde yüksektir. Genel ve katma bütçeli dairelerin bütçelerinden oluşan konsolide bütçenin GSMH'ya oranı %25 civarında gözükse de özel kanun hükümlerine tabi KİT'ler ve bağlı ortaklıklarının

buna dahil edilmesi bu oranın daha yüksek gerekleŖmesine yol açmaktadır.

Özellikle son on yıl içinde bütçe harcamaları içinde transfer harcamalarının önemli oranda artması, devlet bütçesi içinde faiz ödemeleri ve KİT transferi rakamlarının giderek artmasına yol amıŖtır. Bununla birlikte aynı dönemde eğitim, sağlık, sosyal harcamalar ve yatırım harcamaları kısılmıŖtır. Bu durum özellikle bu hizmetleri kullanan kesimlerin devlet harcamalarının gerektiği gibi yapılmadığı fikrine sahip olmalarına sebep olmuŖtur. Kamu kurumlarında ortaya çıkan israf ve savurganlıklar da bu görüŖü pekiŖtirmektedir. Bireyler ödedikleri verginin karŖılıđında aldıkları devlet hizmetinin kalitesiz hale geldiğini gözlemlemekte ve bu nedenle vergi verme konusunda isteksiz hale gelmektedirler.

Bunun sonucunda bireyler vergi kanunlarına karŖı legal veya illegal sınırlar içerisinde direnç göstermektedirler. Bu durum bireylerin kayıtdıŖı faaliyetlerinin artmasına yol açmaktadır. Vergiye karŖı direnç demokratik düzen içinde baskı gruplarının vergi düzenlemeleri üzerinde deđiŖiklik yapması amacı ile parlamentoya baskı yapması Ŗeklinde olabileceği gibi, vergi kanunlarının boŖluklarından yararlanmak veya vergi kaçırmak Ŗeklinde de olabilir. İlk iki yöntem yasal sınırlar içinde kalmakla birlikte ikinci yöntem suç oluŖturmaktadır.

3.2.2. Mali Nedenler

Kamu maliyesinde oluŖan vergi kanunlarının yetersizliği ve bütçe birliğinin sağlanamaması gibi sorunlar ölkemizde kayıtdıŖı ekonomik faaliyetlerin artmasında rol oynayan diğer faktörlerdir. Bu kısımda kayıtdıŖı faaliyetlerin artmasında rol oynayan kamu maliyesi ile iliŖkili nedenler açıklanmaya alıŖılacaktır.

3.2.2.1 Vergi Kanunlarının Yetersizliği ve Vergi İdaresindeki Aksaklıklar

Ülkemizde vergi koyma yetkisi meclise aittir. Kurum ve birey gelirleri ile servet sahipliği üzerinden Gelir ve Kurumlar vergisi, emlak vergisi, motorlu taşıtlar, veraset ve intikal ile akaryakıt tüketim vergisi ülkemizdeki başlıca vergilerdir. Vergi ve harç miktarları üzerinde değişiklikler yapma yetkisine Bakanlar kurulu sahiptir.

Ülkemizde vergi kanunları üzerinde sıklıkla değişiklikler yapılması vergilemenin temel kurallarından olan açıklık ve kesinlik kuralının olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Bu durum vergi kanunlarının anlaşılmasını zorlaştırarak bilgi ve uygulamada eksikliğe sahip bireylerin olumsuz etkilenmesine yol açmakta ve bireylerin istemeyerek de olsa kayıtdışı faaliyette bulunmalarına neden olmaktadır.

Türk vergi kanunun bünyesinde bulunan küçük çiftçi, esnaf ve sanatkar muafiyetleri de kayıtdışı ekonominin ortaya çıkmasında rol oynayan diğer bir faktördür. Tarım sektörünün GSMH içinde payının %40'lar seviyesinde olmasına rağmen toplam mükelleflerin yaklaşık %3'ü tarım sektöründe faaliyet göstermektedir. Bu durum tarım sektöründen vergi alınamadığının ve tarımsal üretimde kayıt düzenine geçilmediğinin temel göstergesidir. Aynı şekilde esnaf ve sanatkarların önemli bir kısmı götürü bir şekilde vergilendirilmektedirler. Götürü vergileme mükelleflerin gelirlerini rahatlıkla düşük göstermelerini sağlayan bir sistemdir. Küçük esnaf muafiyetinden yararlanan birçok esnaf daha büyük boyutlu işlere sahip olmalarına rağmen elde ettikleri gelirlerini rahatlıkla vergiden muaf tutabilmektedirler.

Ülkemizde özellikle gelir vergisi tarife dilimlerinde yapılan değişikliklerin özellikle 1990'ların başlarında enflasyon oranından düşük gerçekleşmesi de sabit gelirli bireylerin daha yüksek vergi dilimlerinden

vergi ödeyerek kullanılabilir gelirlerini azaltmıştır.⁶⁷ Bu kesimin ödemesi gereken vergi kaynağında kesildiği için serbest meslek sahiplerinin aksine ödeme yapacakları vergiden kaçınmamaktadırlar. Bu nedenle kullanılabilir gelirlerinde azalma olan bireyler gelirlerindeki bu azalmayı kayıtdışı ekonomik faaliyetlerinden elde ettikleri gelirleri arttırarak telafi etme yoluna gitmektedirler.

Kurumlar vergisi mükellefleri için getirilen yatırım indirimi istisnasının amacı da özel sektör yatırımlarının teşvik edilmesidir. Bununla birlikte belirli dönemlerde hükümete ve bürokrasiye yakın baskı gruplarının etkili olması ile bu teşvik mekanizması ülke kaynaklarının verimsiz kullanılmasına yol açan bir çok yatırımda da kullanılmıştır. Ayrıca yapılmayan yatırımlar için alınan vergi iadeleri de yolsuzluklara yol açmıştır. Bu durum da kurumların vergi kaçırmak amacı ile bu tür muafiyetleri kullanmasını teşvik etmiştir.

Vergi kanunlarının yetersizliği yanında vergi idaresinin uygulamada yetersizliği de kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasına yol açan diğer bir faktördür. Ülkemizde vergi idaresi, Maliye Bakanlığına bağlı Gelirler Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir. Bu Genel Müdürlüğün gerek bürokratik ve gerekse diğer sorunlar sebebi ile vergi denetiminde yeterince etkin olamaması kayıtdışı faaliyetlerin artmasında rol oynayan diğer etkenlerden birisidir. Vergi dairelerinin gereksiz bürokratik nedenlerle işlemleri karmaşık ve uzun hale getirmesi, bina ve araç gereç açısından vergi idarelerinin yetersiz kalması gibi nedenler vergi idaresinin etkinliğini azaltmaktadır. Nitelikli sayıda denetim elemanının az olması da bütün mükelleflerin önemli ölçüde az bir oranının denetlenmesine yol açmaktadır.

⁶⁷ Oğuz Oyan, Kamu Gelirleri Sistemi Reformu Üzerine, TÜSES Araştırma Raporu, s. 83,

Vergi denetimi maliye müfettiŐleri, hesap uzmanları, gelirler kontrolörleri ve vergi denetmenleri tarafından yapılmaktadır. Bu birimler arasındaki koordinasyonsuzluk bulunması da vergi denetimlerinin etkinliğini olumsuz etkileyen faktörlerden birisidir.

Vergi konusunda devletle mükellefler arasındaki uyuŐmazlıkların sonuŐlandırıldıĐı yer vergi yargısıdır. Bu konuda ihtisas mahkemelerinin sayısının az olması ve genel olarak adalet mekanizmasının oldukÇa ağır iŐlemesi önemli sorunlara yol aÇmaktadır. Vergi cezalarının sık sık çıkan vergi afları ile yok sayılması ve mahkemelerde kararların uzun sürede alınması mükellefler için vergi kaçırmanın alternatif maliyetini azaltmaktadır. Tüm bu nedenlerle ülkemizde kayıtdışı ekonomik faaliyetler artmaktadır.

3.2.2.2 Devlet Bütçesinden Bağımsız Fon ve Vakıf Uygulamaları

Özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren devlet dairelerinin birçoğunda birçok işlem için fon kesintisi uygulamasına başlanmıştır. Fonlar, batı ülkelerinde bazı devlet dairelerinde acil devlet ihtiyaçlarının sağlanması bürokratik işlemlerden kaçınmak amacı ile kullanıma hazır para bulundurulması için kullanılmaktadır. Ülkemizde bu yönde başlayan fon uygulaması zaman içinde devlet dairelerinin çoğunda b t ce denetiminden bağımsız harcama olanağının sağlanması yol açmıştır. Fon harcamaları b t ce denetimi dışında bulunduğundan ve harcama yetkisi o birimin amirine ait olduğundan bu harcamalar devlet bütçesi dışında ayrı ve kayıt düzeni sağlam olmayan bir Şekilde yapılmaktaydı. 1990'ların başlarında fonlarda toplanan paranın önemli miktarlara ulaŐması ve bu nedenle devlet bütçesinin birlik ilkesinin zedelenmesi sebebi ile, bu uygulama sınırlandırılmıŐ ve fon hesaplarının birçoğu tasfiye edilmiştir. Fon sistemi devlet gelirleri için kayıtdışı ekonomiye yol açan önemli bir yol olmuştur.

Kamu sektörü içinde fon uygulamalarının sonlandırılması ile devletin kayıtdışılığının azaltılmaya çalışılmasına rağmen kamu yöneticileri bağımsız gelir kaynakları yaratmak amacı ile vakıflar kurma yoluna gitmişlerdir. Bir mal topluluğunun belirli bir hizmetin sağlanması şartı ile kullanılması olarak tanımlanan vakıf sistemi ülkemizde kamu kesiminin yarattığı yeni bir tür kayıtdışılık sayılabilir. Vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından denetlenmektedir. Bu kurumun denetim yapacak yeterli elemandan yoksun olması vakıfların denetimini güçleştirmektedir. Kamu kurumlarında kurulan vakıfların gelir ve giderleri bütçe dışında olduğu için bu konuda henüz kesin rakamlar vermek pek kolay değildir.

3.2.3. Sosyolojik Nedenler

Ülkemizde Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sosyal bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu dönüşüm özellikle son 15 yıl içinde daha da hızlanmıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak incelenen bu değişimler kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasında önemli rol oynamıştır.

3.2.3.1. Hızlı Nüfus Artışı, İç göç ve Çarpık Kentleşme

Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren nüfus artış hızı ortalama %2.5 seviyelerinde olmuştur. Tarım sektörü hala ekonomik yapıda belirleyicidir. Vasıfsız emeğin bu sektörde önemli bir üretim aracı olması sebebi ile bu oran korunmuştur. Hızlı nüfus artışı sonucu tarımsal kesimde ailelerin sahip olduğu toprak miktarı azalmıştır.

Tarım ve Köy İşleri bakanlığının verilerine göre tarım kesimindeki ailelerin %57.67’si 50 dönümden az toprağa sahiptir. Geçimini tarım sektöründen sağlayan ailelerin yaklaşık %30’u ise toprağa sahip bulunmamaktadır. 1981 yılı için verilen bu rakamlar özellikle tarım kesimindeki gizli ve açık işsizliğin temel göstergeleridir. Bu da hızla artan iç göçün temel sebeplerinin başında gelmektedir

Özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük kentlere nüfus artış hızının çok üzerinde bir göç olmuştur. Bu göç dalgasının başlıca nedeni kırsal yörenin itiş ve kentsel alanın çekişidir. Örneğın 1935-1980 yılları arasında Türkiye nüfusu %300 artarken şehirlerde yaşayan nüfus %700 artmıştır.⁶⁸ 1980'lere kadar Ankara'ya olan iç göçler bu yıllardan sonra İstanbul'a yoğunlaşmıştır. Türkiye'de iç göçler daha çok büyük şehirlere olmuş ve İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük şehirlerin nüfusundaki artış küçük şehirlerin nüfusundaki artıştan çok daha hızlı olmuştur.⁶⁹ 1980'lerin ortalarından itibaren imar yetkisini yerel yönetimlere devredilmesi bu şehirlerde göç sebebi ile 1948'lerde başlayan gecekondulaşmanın son yıllarda daha da artmasına yol açmıştır.

Büyük kentlerde hızlı sanayileşme ve iç göç sebebi ile yaşanan konut ihtiyacı, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasına sebep olmuştur. Büyük kentlerin çevresinde ruhsatsız ve devlet arazisini gasp ederek inşa edilen binalar kayıtdışı sektörde alınıp satılırken devlete verilmesi gereken vergi, harç gibi ödemeler yerine getirilmemektedir. Aynı şekilde bu binaların oluşturduğu mahallelerde oturan kişiler vasıfsız işgücüne sahip oldukları için yine o yörelerde genellikle tekstil ve bunun gibi emek yoğun sektörlerde herhangi bir kayda tabi olmadan çalışmaktadırlar.

3.2.3.2 Ahlaki Normlarda Değişme

Ülkemizde kanunlar kadar toplumda genel kabul görmüş normlar da bireylerin davranışlarını etkilemektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren bireylerin devlet kurumlarına karşı olan görüşlerinde önemli değişmeler olmuştur. Özellikle 1980'lerdeki yapısal değişimlerden sonra sürekli yenilenen imar, vergi ve diğer cezalara ilişkin aflar bireylerin devlete olan güvenini azaltarak vergi kaçırmanın veya kaçak yapı yapmanın çok

⁶⁸ Özerkmen, age s. 6

⁶⁹ Koray Başol, Demografi (Doğal Kaynaklar ve Gelir Dağılımı), s. 144, İzmir, 1988

da fazla bir maliyetinin bulunmadığını düşünmelerine yol açmış ve kayıtdışı faaliyetlerin artmasında önemli bir rol oynamıştır.

3.3 Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Fayda ve Zararları

3.3.1 Kayıtdışı Ekonominin Zararları

Kayıtdışı ekonominin ülkemizde yarattığı zararlar şöyle sıralanabilir:

3.3.1.1 Ekonomik Göstergelerin Güvenilirliğinin Azalması

Ülkemizde çeşitli devlet kurumları tarafından milli gelir, ekonomik büyüme, enflasyon oranı gibi ekonomik göstergeler belirli dönemlerle hesaplanmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetin artması bu göstergelerin güvenilirliğini tartışmaya açmaktadır. Kişi başına milli gelir rakamları 2-3 bin dolar seviyesinde olmasına rağmen tüketim malları ithalatında ve üretiminde hızlı artışlar gerçekleşmesi, özellikle İstanbul gibi büyükşehirlerde çalışan devlet memurlarının ev kirasını zor karşılayan maaşlarına rağmen belirli bir yaşam standardını sürdürmeleri kişi başına gelirin daha yüksek bir değerinde gerçekleştiği izlenimini vermektedir.

1994 yılında ülkemizde yaşanan ekonomik krizde ekonominin %6 küçüldüğü resmi rakamlarla ifade edilmiştir. Buna rağmen üretimde önemli bir girdi olan elektrik tüketimi aynı dönemde %6,1 artışla 73 milyar kilovat saatten 78 milyar kilovat saate çıkmıştır.⁷⁰ Bu durum 1994 yılında yaşanan ekonomik krizin boyutlarının resmi rakamlardan farklı olduğunu göstermektedir. Kayıtdışı ekonomik faaliyet bu yıl içinde kayıtlı sektöre nazaran daha fazla bir büyüme göstermiştir.

⁷⁰ Sadık Kırbas, *Kayıtdışı Ekonomi, Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Yolları*, Ankara, 1995, s. 22

Ekonomik göstergelerin sağlıklı olmaması uygulanan ekonomi politikası araçlarının etkinliğini de azaltmakta veya farklı sonuçlara yol açmaktadır. Vergi oranlarında yapılan değişiklikler, kamu harcamalarının artması veya yatırım teşviklerinin kredi faiz oranlarında değişiklikler, gibi politika değişikliklerinin ülke ekonomisinde istenilen etkileri yapmasını sınırlandırmıştır. Özellikle Hazine tahvilleri için açılan ihalelerde talebin yüksek olması kayıtdışı gelirden ötürü olmaktadır.

3.3.1.2. Haksız Rekabete Yol Açması

Kayıtdışı faaliyette bulunan firmalar vergi ve sigorta primi ödemedikleri için kayıtlı firmalara göre daha düşük maliyetle üretimde bulunurlar. Aynı şartlar altında faaliyet gösterip aynı gelir grubunda bulunan bireylerden bir kısmının vergi ve sigorta primi ödemesinden kaçınması mali açıdan vergi adaletini rencide ederek vergide genellik ve eşitlik ilkelerinin uygulanmasını güçleştirir.⁷¹ Bu durum bu firmaların daha ucuza üretim ve satış yapmalarına sebep olarak kayıtlı ekonomide faaliyet gösteren firmaların aleyhine bir haksız rekabet doğurur. Uzun dönemde bu durum kayıtlı ekonomiden kayıtdışı ekonomiye geçişi özendirir.

3.3.1.3 Devlet Bütçesinde Açık Oluşturması

Kamunun temel gelir kaynağı olan vergiler kayıtdışı ekonomi sebebi ile düşük düzeyde gerçekleşir. Kalkınmakta olan ülkeler kategorisinde olan ülkemizde, devletin yapmakla zorunlu olduğu altyapı harcamalarının fazla olması ve kamu gelirlerin yetersizliği kamu finansmanının iç ve dış borçlanmaya dayanmasına yol açmaktadır. Hazinesinin artan borçlanma ihtiyacı hazine bonolarının faiz oranını arttırarak piyasa faiz hadlerinde yükselme yaratacaktır. Faiz oranlarındaki bu yükseliş özel sektör yatırımlarını olumsuz olarak etkilemekte ve özel sektörün alternatif yatırım aracı olan devlet tahvillerine olan talebinin

⁷¹ Akif Erginay, Kamu Maliyesi, s. 44, Ankara, 1990

artmasına yol açmaktadır. İstanbul Sanayi Odası tarafından yapılan bir çalışmada özellikle son 5 yıl içinde en büyük ilk 250 firmanın net bilanço karlarının %50'den fazlası faaliyet dışı alanlardan özellikle finansal işlemlerden (repo, VDMK, vb.) oluşmaktadır.

Hazine tahvillerine olan talep ve devletin kaynak ihtiyacı bu tahvillerin faizlerinin yüksek gerçekleşmesine neden olur. Sonuçta devletin borç yükü giderek artmaktadır. Son yıllarda konsolide bütçe içinde transfer harcamalarının ve bunun içinde özellikle faiz ödemesi kalemlerinin artması bunu doğrulamaktadır.

3.3.1.4 Kamu Kesimi Borçlanma Gereğinin Yüksek Oluşması

Konsolide bütçe, kamu iktisadi teşebbüsleri, sosyal güvenlik kuruluşları ve yerel yönetimlerin açıklarının toplamının GSMH'ye oranı kamu kesimi borçlanma gereği oranı (KKBG) olarak adlandırılır. Tablo 7'de görüldüğü gibi, ülkemizde 1980'lerin sonundan itibaren KKBG %10 civarında gerçekleşmiş ve 1993 yılında %12'ye çıkmıştır. İzleyen yıllarda alınan kısa vadeli önlemlerle düşüş göstermiştir. Bu bize kamunun finansman gereksiniminin ne kadar yüksek olduğunu göstermektedir. Bu oranının yüksek gerçekleşmesi istihdam ve üretim artışına yönelmesi gereken fonların devlet tarafından kamu açıklarının finansmanı için kullanılmasına yol açar. Sonuçta ülkemizde milli gelirin artışı istenilen düzeyde olmamaktadır.⁷²

⁷² Şinasi Aydemir, Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi, Ankara, 1995, s.106

Tablo 7
GSMH İçinde Kamu kesimi Borçlanma Gereği Oranı (%)

Yıllar	KKBG	Faiz Dışı KKBG
1987	6,1	3,1
1988	4,8	1,0
1989	5,3	1,7
1990	7,4	3,9
1991	10,2	6,4
1992	10,6	6,9
1993	12	6,2
1994	7,9	0,2
1995	5,2	-2,1
1996	9,0	-1,0
1997	9,5	1,7
1998	8,6	-3,4

Kaynak: DPT Yıllık Ekonomik Raporu (1998)

3.3.1.5 Sosyal Güvenlik Sistemi Üzerindeki Olumsuz Etkiler

Yirminci yüzyıla damgasını vuran sosyal devlet anlayışı hemen hemen tüm ülkelerde sosyal güvenliğin devlet görevleri arasında olmasına yol açmıştır. Buna göre devlet bireylerin sosyal güvenliğinin sağlanmasında belirleyici bir role sahiptir. Bu durumda sosyal güvenlik sisteminin finansmanı önemli bir rol oynar.

Sosyal güvenlik sisteminin finansmanına ilişkin sorunlar ülkemizde de sorunlara yol açmıştır. Ülkemizde sosyal güvenlik sistemi Emekli Sandığı, SSK ve Bağkur adlı üç farklı kurum tarafından yürütülmektedir. Devlet tüm bireyleri kapsayacak kadar sosyal güvenliğe ait kaynağa sahip olamamakta ve bunun finansmanını bireylerin katkıları ile yapmaktadır.

Ülkemizde aşağıda Tablo 8'de görüldüğü gibi herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmadan çalışan kişi sayısı oldukça yüksektir. Bu durum sosyal güvenlik primi ödemesinin düşük gerçekleşmesine yol açmakta ve bu kurumların finansman yapısını olumsuz etkilemektedir. Gelişmiş ülkelerde 6-7 aktif sigortalı 1 pasif sigortalının maaş ve giderlerini ödemekte iken ülkemizde bu 2'ye 1 oranına kadar düşmüştür.

Bu durum sigortalılara verilen hizmetin kalitesini de olumsuz etkilemektedir. Sosyal güvenlik sistemine devlet katkısı sınırlı olduğu için işçi ve işveren üzerinde olan finansal yük daha yüksek olmakta bu da sosyal güvenliğe tabi olmadan çalışmayı ve çalıştırmayı teşvik etmektedir.

Tablo 8'de görüldüğü gibi sosyal güvenliğe tabi olmayan nüfusun artışı diğer yandan ülkemizde sosyal güvenlik kurumlarında finansman açığı yaratmakta ve bu açığın borçlanma veya devlet katkısı ile karşılanması bütçede diğer bir kara delik yaratmaktadır. Bu durum kesinlikle enflasyon oranında bir artış yaratmaktadır.

Tablo 8

Sosyal Güvenliğe Sahip Bireylerin Kurumlara Göre Dağılımı

KURULUŞLAR	1992	1993	1994	1995	1996
I. EMEKLİ SANDIĞI TOPLAMI (1)	9568396	10088082	10108632	10221904	10862368
1. Aktif Sigortalılar	1730000	1812000	1896000	1880403	1963751
2. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul ve yetim)	940277	999807	900738	952360	1048211
3. Bağlımlılar	6898119	7276275	7311894	7389141	7850406
II. SOSYAL SİGORTALAR KURUMU TOPLAMI	21364028	22876810	24810197	26536371	27988664
1. Aktif Sigortalılar	3796702	3976202	4202616	4410774	4624330
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	361863	438843	771906	980841	1055513
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar (2)	115174	177145	212995	253463	244232
4. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul ve yetim)	1851522	1999007	2175149	2337755	2539696
5. Bağlımlılar	15238767	16285613	17447531	18553538	19524893
III. BAĞ-KUR TOPLAMI (3)	13923311	14028954	13448018	13490064	13709287
1. Aktif Sigortalılar	2038438	2002266	1838534	1791246	1766809
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	99170	92068	83317	78973	87351
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar (4)	752863	776634	778547	799132	796805
4. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul ve yetim)	711994	777968	825595	880820	1109648
5. Bağlımlılar	10320846	10360018	9922025	9939893	9948674
IV. ÖZEL SANDIKLAR TOPLAMI	234665	261369	257989	291247	308023
1. Aktif Sigortalılar	74287	73205	71037	70854	71465
2. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul ve yetim)	41050	45857	47114	51948	58744
3. Bağlımlılar	119328	142307	139838	168445	177814
V. SAĞLIK HİZMETLERİ BAKIMINDAN SOSYAL SİGORTALAR KAPSAMI (5)	35005226	36987418	38404912	39979142	42428375
VI. GENEL TOPLAM	45090400	47255215	48624836	50539586	52868342
1. Aktif Sigortalılar	7639427	7863673	8008187	8153277	8426355
2. İsteğe Bağlı Aktif Sigortalılar	461033	530911	855223	1059814	1142864
3. Tarımdaki Aktif Sigortalılar	868037	953779	991542	1052595	1041037
4. Aylık Alanlar (Emekli, malul, dul ve yetim)	3544843	3822639	3948596	4222883	4756299
5. Bağlımlılar	32577060	34084213	34821288	36051017	37501787
VII. SİGORTALI NÜFUS ORANI (Yüzde)	76,5	78,7	79,6	81,3	83,6
VIII. SAĞLIK KAPSAMINDAKİ NÜFUS ORANI (Yüzde)	59,4	61,6	62,8	64,3	67,1
IX. GENEL NÜFUS TOPLAMI (6)	58946000	60034000	61110000	62171000	63221000

Kaynak: DPT Yıllık Ekonomik Raporu (1998)

3.3.1.6 Hukuk Devleti ve Toplumsal Uzlaşma Üzerinde Olumsuz Etkileri

Kayıtdışı ekonomi özünde toplumsal bazı kuralları çiğnemeyi veya yasaların bazı maddelerine uymamayı içerir. Hukuk devletinin temelinde ise bireylerin aynı kurallara uyma zorunluluğu bulunmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artışı hukuk devletinin etkinliğini azaltmaktadır. Bireylerin yargıya olan güveni azalmakta ve devletin bu konudaki eksikliği

diğer bazı güçler tarafından doldurulmaktadır. Bu durum toplum kesimleri arasındaki uzlaşmanın azalmasına ve özellikle siyasi alanda bir kaosun ortaya çıkmasına yol açabilmektedir.

Türkiye’de bireylerin barınma ihtiyacı özellikle büyük şehirlerde %60'lara varan oranda kayıtdışı bir şekilde karşılanmaktadır. Büyük şehirlerin çevresinde genişleyerek büyüyen varoşlarda gecekondü sayısında artma bireylerin resmi denetimden kaçarak kamu arazisi üzerine bina yapmalarını adeta normal bir yol haline getirmiştir. Herhangi bir vergi idaresine bağımlı olmadan çalışan işportacı vb. marjinal iş sahiplerindeki artış, sosyal güvenlikten yoksun çalışan kitlelerin artmasına neden olmaktadır. Yasalara uygun davranışlarda bulunmayan kitlelerin artması ise birey devlet ilişkilerinde karşılıklı güvenin azalmasına ve bireylerin hukuk kurallarına ve teamüllere uymada isteksiz olmalarına yol açmaktadır.

3.3.2 Kayıtdışı Ekonominin Faydaları

Kayıtdışı ekonominin yarattığı fayda bazı iktisatçılarca kuşkulu görölse de şöyle sıralanabilir.

3.3.2.1 Ekonomik Canlılığı Artırması

Kayıtdışı ekonomide nakit paranın daha çok kullanılması bu sektörde çarpan katsayısının kayıtlı sektöre nazaran daha yüksek oluşmasına ve yaratılan gelirin daha yüksek olmasına yol açacaktır. Bu gelir ister yatırım ister tüketim harcamalarına gitsin Türkiye ekonomisinde bir canlılık yaratmaktadır.

3.3.2.2. İstihdamda Artış Sağlaması

Ülkemizde sosyal güvenlik kesintilerinin yüksek olması bireylerin kayıtlı çalışmasına engel olmakta ve sosyal güvenlik sistemindeki

bürokratik mevzuatın fazlalığı işletmelerin eleman istihdam etmekten kaçınmalarına yol açmaktadır. DPT'in 1994 yılında yaptığı çalışmaya göre 15 yaş ve üstü bireyler içinde işsizlik %10'dan fazladır. Bu bireyler emeklerini düşük ücret seviyelerinde, herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmadan arz etmeye hazırdırlar. Bu bireylerin kayıtdışı sektörde istihdam edilmeleri hem onların en az geçim düzeyinde bir iş bulmalarına yol açmakta ve hem de işverenlerin daha düşük maliyetle işgücü istihdam etmelerine yardımcı olmaktadır.

3.3.2.3 Sosyal Patlamaları Geciktirmesi veya Şiddetini Düşürmesi

Bir toplumda bireylerin temel ihtiyaçlarını sağlayacak geliri elde etmeleri zor hale geldikçe o toplumda sosyal patlamalar giderek artar. Hırsızlık ve gasp suçlarındaki artışın sebeplerinin başında bireylerin asgari geçimi sağlayacak gelire sahip olmamaları önemli bir rol oynar. Ülkemizde resmi rakamlara göre fert başına milli gelir 2500-3000 dolar civarında seyretmektedir. Milli gelirin dengesiz dağıldığı göz önüne alınırsa ekonomik bireylerin suç işlemeye eğilimli olmaları ve huzursuz bir toplum yapısının ortaya çıkması beklenir. Buna rağmen Türkiye'deki suç işleme oranı ABD, Almanya gibi ülkelerle karşılaştırıldığında düşük kalmaktadır. Ülkemizde kayıtdışı ekonominin rolü burada belirgin hale gelmektedir. Çünkü resmi geliri düşük olan bireyler kayıt dışı faaliyetleri sebebi ile daha yüksek bir gelir elde etmektedirler. Bu durum da sosyal patlamaları azaltıcı bir rol oynamaktadır.

Bu bölümde kayıtdışı ekonominin büyüklüğünün ölçülmesi için kullanılan başlıca yöntemler açıklanarak, Türkiye ekonomisinde kayıtdışı ekonominin boyutlarını ölçmeye yönelik farklı yöntemlerin uygulama sonuçları tartışılmıştır. Türkiye'de kayıtdışı ekonominin nedenleri ile fayda ve zararları daha sonra incelenmiştir. İzleyen bölümde Kayıtdışı ekonominin ülke ekonomisi için başlıca ekonomik büyüklükler ve özellikle

kayıtdışı ekonomik büyüme üzerinde etkisi incelenerek kayıtdışı ekonominin ülke ekonomisini hangi boyutlarda etkilediği izlenen iktisat politikaları ışığında tartışılacaktır.

BÖLÜM III

TÜRKİYE'DE KAYITDIŞI EKONOMİ VE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

Çalışmamızın ilk iki bölümünde kayıtdışı ekonomi kavramı açıklanarak Türkiye ekonomisindeki boyutu belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümde ise ülkemizde kayıtdışı ekonomiyi etkileyen temel ekonomik büyüklükler belirlenerek 1975 yılından günümüze değin kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi tahmin edilmeye çalışılacaktır.

Şüphesiz Türkiye ekonomisinin günümüzdeki durumunu değerlendirmek için geçmişte izlenen ekonomi politikaları değerlendirilmek zorundadır. Bu nedenle Türkiye ekonomisinin gösterdiği değişim tarihsel süreç içinde incelenmeye çalışılacaktır.

1. Türkiye'de Dönemler İtibari ile İzlenen Ekonomik Politikalar

Türkiye ekonomisinin tarihi gelişim sürecinin incelenmesinde dönemler itibarı ile çalışmak son derece yararlı olacaktır. Bu dönemler çeşitli yazarlar tarafından farklı zamanlar arasında gruplandırılmışlardır. Bu çalışmada Cumhuriyet dönemi iktisat politikasındaki gelişmeler Başol'un çalışmasında belirttiği gibi yedi grupta incelenecektir⁷³. Bunlar şöyle sıralanabilir:

⁷³ Koray Başol, Türkiye Ekonomisi, İzmir, 1993, s. 45

- I. Dönem 1923-1932 dönemi
- II. Dönem 1933-1938 dönemi
- III. Dönem 1939- 1945 dönemi
- IV. Dönem 1946-1949 dönemi
- V. Dönem 1950-1960 dönemi
- VI. Dönem 1960-1980 dönemi
- VII. Dönem 1980 sonrası dönem

1.1 1923-1932 Dönemi

Türkiye Cumhuriyetinin kurulması ile başlayan bu dönemde geçerli olacak iktisat politikası araç ve amaçları için alınması gerekli kararlar İzmir İktisat Kongresi ile tartışılmaya başlanmıştır. Bu kongrede dönemin iktisat bakanı Mahmut Esat Bozkurt Cumhuriyet Türkiye'sinde uygulanacak iktisat politikasının mevcut iktisat politikalarını kopya etmeyeceğini ve yeni bir tür iktisat politikası (karma ekonomi) uygulanacağını belirtmiştir.⁷⁴ 1923 ile 1930 yılları arasında Türkiye ekonomisinin sahip olduğu potansiyel değerlendirilmiştir. Ülkenin sahip olduğu ve olmadığı kaynakların envanterinin çıkarıldığı bu dönemde geleceğe yönelik ekonomi politikaları belirlenmeye çalışılmıştır. 1930'larda T.C. Merkez Bankası kurularak ekonomi politikalarının uygulanmasında kullanılacak kurumlar yapılandırılmaya başlanmıştır.

1930 yılından itibaren ekonomide devletin öncülük ettiği yatırımlara başlanmıştır. On yıllık bu dönemde özel sektör yatırımları sermaye birikimi yetersizliğinden ötürü oldukça az gerçekleşmiştir. Bunun yanında 1929 ekonomik bunalımının tüm Dünyada olduğu gibi ülkemizde de etkili olması ekonomik kalkınmanın hızını kesmiştir.

⁷⁴ Koray Başol, Türkiye İktisat Tarihi, İzmir, 1983, s. 132

1.2 1933-1938 Dönemi

Planlı devletçilik yılları olarak tanımlanan bu dönemde günümüzde var olan bir çok kamu iktisadi kuruluşunun temeli atılmıştır. Endüstrileşmenin hızla sağlanması amacıyla devlet tarafından sermaye birikimi, uzman insan gücü sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde 5 yıllık bir sanayi planı uygulamaya konmuştur. 1933-1937 yılları arasında bu plana uygun demir çelik, toprak ve dokuma endüstrilerinde yatırımlar yoğunluk kazanmıştır.

1.3 1939-1945 Dönemi

1939 yılında başlayan II. Dünya savaşı ülkemizde etkisini dolaylı da olsa göstermiştir. 1940 yılından itibaren ülkemizde bir nevi karma ekonomi politikası uygulanmaya başlanmıştır. Keynesyen iktisadi politikaların etkisi ülkemizde de görülmüş ve bu dönemde sanayi yatırımlarında devletin ağırlığı giderek artmıştır. Bu arada II. Dünya savaşında ülkemiz savaşa girmemesine rağmen büyük bir üretici gücün askere alınması sebebi ile, ekonomide bir daralma olmuştur. Dış ticaret politikası ise dış ticaret açığı ortaya çıkmaması amacıyla korumacı şekilde olmuştur. Yüksek oranlı devalüasyonla 1938 yılında 126 kuruş olan 1 dolar 1945 yılında 193 kuruşa çıkmıştır. Bu dönemde çok partili siyasi sisteme geçiş olması ekonomi politikaları uygulamalarında belirgin bir tarz değişikliği getirmiştir.

1.4 1946-1949 Dönemi

II. Dünya savaşı sonrası sıkıntıları içeren bu dönemde devletçilik politikası kısmen gevşetilmiştir. Böylece savaş sonrası ekonomik hayatta durgunluk sürmekle birlikte özel sektör yatırımlarının arttığını söyleyebiliriz. 1946 yılında 7 Eylül kararları olarak adlandırılan devalüasyonla Türk parasının değeri %50 oranında düşürülmüştür.

1923-1950 yılları arasında Türkiye ekonomisi 1935 yılı dışında sürekli sabit fiyatlarla ortalama %9'luk bir büyüme göstermiştir. Bu dönemde savaştan çıkmış, çökmüş bir ekonomik sistemden yeniden işlemeye başlayan ve kendine yeterli bir ekonomik sisteme geçilmeye çalışılmıştır.

1.5 1950-1960 Dönemi

İkinci Dünya savaşını izleyen bu dönem Türkiye ekonomisi için bir değişimin başlangıcı sayılabilir. Önceki dönemlerde yatırımlarda devletin payı yüksek düzeyde seyrederken bu dönemde özel sektör yatırımları artmıştır. Özel sektör yatırımlarının artmasının başlıca nedeni devletin getirdiği teşvikler ve genel olarak ekonomi politikalarının daha liberal olmasıdır.

II. Dünya savaşı öncesinde dış ilişkilerde İngiltere ile olan ilişkiler bu dönemde azalmış ve ülkemiz Amerika ile yakınlaşmaya başlamıştır. Türkiye-ABD yakınlaşması bu dönemde ülkemizin ekonomi politikalarında da bazı değişiklikler olmasına neden olmuştur. 1947 yılından itibaren ABD Truman doktrini doğrultusunda Türkiye'ye birçok uzman göndermiş ve bu uzmanların görüşleri doğrultusunda izleyen dönemde Marshall Planı uygulaması adı altında ülkemize dış yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımlar, ekonomide özel girişimciliğin teşvik edilmesi, tarımsal üretimin artırılması ve ulaşım altyapısı olarak karayolları ağının genişletilmesi amacı ile kullanılmıştır.

Bu dönemde ülkeye giren dış kaynaklı kredilerde bir artış olmuştur. Yabancı sermaye akımının yarısından fazlası kısa dönemli yabancı kredilerden oluşmuş ve daha çok dış ticaretin finansmanında kullanılmıştır. Ayrıca özel sektör yatırımlarının önemli bir kısmı da dış kaynaklı kredilerle finanse edilmiştir.

Büyük kentlerde yeni iş kaynaklarının açılması kentleşmeyi hızlandırmıştır. Kentleşme modern, planlı bir yerleşimden çok gecekondulaşma şeklinde olmuş ve kendi ekonomik ve sosyal sorunlarını da birlikte getirmiştir. Ülkemizde enformel sektörde ilk oluşumlar 1950'li yıllardan itibaren hızla artan gecekondulaşma ile görülmeye başlanmıştır.

On yıllık bu dönem içinde ülkemizde milli gelirin tarım, sanayi ve hizmetler arasında dağılımı değişmiş ve birincisinin payı azalırken diğerlerinin payı artmıştır. Ulusal gelir on yıllık dönem içerisinde sabit fiyatlarla ortalama %5-6 civarında artmıştır. Enflasyon oranlarında artış olması cari gelirin daha yüksek oranlarda artış göstermesine neden olmuştur. Hızlı nüfus artışına rağmen fert başına milli gelir %2,5 oranında artış kaydetmiştir.

1.6 1960-1980 Dönemi

1960 yılındaki askeri müdahaleden sonraki bu dönem Plânlı dönem olarak adlandırılır. Devlet Plânlama Teşkilâtı (DPT) bu dönemde kurulmuştur. 1962 yılında I. Beş Yıllık Kalkınma Plânı DPT tarafından hazırlanmış ve 15 yıllık bir dönemi içeren üç plânın ilk beş yıllık dönemi gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde özel sektör yatırımlarının önemli ölçüde arttığını ve ülkede gerçek anlamda bir özel sektörün oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Tam istihdamın sağlanması ve dış ödemeler dengesinin korunmasının esas alındığı bu plânlara vasıtası ile ortalama %6'lık bir büyüme hızına erişilmiştir.

1970'li yıllarından ortalarında ham petrol fiyatlarındaki hızlı yükseliş nedeni ile enflasyon oranı yükselmiştir. Dış ticaret bilançosunun sürekli kronik açıklar vermesi döviz darboğazına yol açmıştır. Ekonomik alanda yaşanan krize siyasi bunalım da eklenince ülkemiz bir kaosa sürüklenmiştir.

1.7 1980 Sonrası Dönem

Türkiye ekonomisinde gerçek anlamda Liberal ekonomi politikası uygulamalarına bu dönemde başlamıştır. Bu döneme damgasını vuran 24 Ocak 1980 kararları ile devletin piyasalarda fiyatları belirleme yetkisi kaldırılmış, ihracat ve ithalât işlemleri kolaylaştırılarak ithalâtın serbestisi sağlanmış ve mali sistemde devletin faiz belirleme yetkisine sınırlama getirilmiştir. Bu ve bunun gibi önlemlerle ekonomik hayatta serbestleştirme çalışmalarına hız verilerek özel sektörün korunması azaltılmış ve Dünya ile rekabet etmesi sağlanmıştır. İhracatta gerçekleştirilen artış kronik yüksek oranlı dış ticaret bilançosu açıklarını azaltmıştır. 1980'lerin ortalarına kadar ılımlı bir enflasyon yaşanırken 1980'lerin sonlarından itibaren enflasyon oranları yükselmeye başlamıştır. Bu dönemde büyüme hızı 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz döneminde %-6,1 dolayında küçülme dışında ortalama %5 oranında seyretmiştir.

Türkiye ekonomisinin Cumhuriyet döneminde geçirdiği temel aşamalar yukarda anlatılmaya çalışılmıştır. İzleyen kısımda çalışmamızın temel konusu olan kayıtdışı ekonomi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılacaktır.

2. Ekonomik Büyüme, Başlıca Makroekonomik Değişkenler ve Kayıtdışı Ekonomi Arasındaki İlişki

2.1 Kayıtdışı Ekonomi ve GSMH

Bir ülkede bir yıl içinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin toplam parasal değeri Gayri Safi Milli Hasıla olarak tanımlanabilir. GSMH hesaplanmasında tartışma konusu olan önemli konuların başında kanuna aykırı olarak yapılan uyuşturucu kaçakçılığı, kumar gibi faaliyetlerin hesaplamalarda göz önüne alınıp alınmayacağıdır. Kanun dışı faaliyetlerden elde edilen gelirin kanuni faaliyetlerde kullanılması sebebi ile

GSMH hesaplamalarında iki kesimin gelirini ayırmak zor olabilmektedir. Kanun dışı gelirlerin sağlandığı bu sektör suç sektörü olarak adlandırılarak kayıtdışı sektörden ayırt edilebilir. Ve bu şekilde GSMH hesaplamalarında kolaylık sağlanabilir.

Bilindiği gibi bir ülke ekonomisinin üretim gücünü GSMH gösterir. Kayıtdışı ekonomi, ülkede gerçekleştirilen üretimin, elde edilen gelirin ve yapılan tüketim ve yatırım miktarlarının tamamen kapsanamamasına ve kaynakların çeşitli kesimler ve sektörler arasında nasıl dağıtıldığına doğru belirlenememesine neden olmaktadır. Bu durum ise milli gelir rakamlarının eksik ifade edilmesine neden olacak ve ülkenin refah düzeyi ve verimlilik göstergelerinin olduğundan düşük görünmesine neden olacaktır.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde hanehalkları tarafından üretilen bazı mal ve hizmetler piyasaya sürülmeden yine hanehalkları tarafından öztüketime tabi tutulur. Herhangi bir kayda girmeyen bu tür mal ve hizmetler GSMH hesaplamalarında görülmez. Ülkemizde bu tür öztüketim özellikle kırsal kesimde oldukça yüksek oranlardadır ve söz konusu faaliyetlerin kayıtdışı kalmasına ve dolayısı ile GSMH hesaplamalarının eksik olarak hesaplanmasına yol açmaktadır.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin GSMH içindeki oranının doğru olarak bilinmesi çeşitli sektörlerde iş hacminin doğru tahminine bağlıdır. Bununla birlikte kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin GSMH içindeki oranı tahmin edilebilmekle birlikte kesin olarak bilinemez ve GSMH rakamları gerçek üretim değerini göstermez.

2.2 Kayıtdışı Ekonomi ve Büyüme

Ekonomik büyüme bir ülkenin üretim kapasitesi ile doğrudan ilişkili bir kavramdır. Uluatam, ekonomik büyümenin uzun dönemde ekonominin üretim kapasitesindeki artışla ilişkili olduğunu belirtmiştir.⁷⁵ Ülke ekonomisinin üretim kapasitesindeki artış başlıca üretim faktörleri olan işgücü ve sermayenin miktarındaki artışa bağlıdır. Özellikle sermaye stokundaki net artışı gösteren yatırım ekonomik büyümenin temel belirleyicisidir.

Ekonomik anlamda büyüme GSMH'daki değişimlerden hareket edilerek tanımlanmaya çalışılır. Ekonomik büyüme, GSMH'nin bir önceki yıla göre gerçekleştirdiği değişim olarak tanımlanabilir. Bir ülkenin GSMH'sında yıllar içindeki değişim o ülkenin büyüme hızını bize gösterir. Büyüme hızı bir ülkenin ekonomik yapısının değerlendirilmesinde kullanılan başlıca makroekonomik değişkenlerden biridir. Büyüme hızındaki artış ekonomik gelişme ve refah artışının başlıca göstergesidir. Tam aksine büyüme hızındaki düşme ekonomik küçülmeyi gösterir.

Kalkınma ekonomik büyümeden daha kapsamlı bir kavramdır. Kalkınmada ekonomik büyümenin yanında insan kaynaklarının kalitesindeki yükselme, teknolojik gelişme vb. faktörler de önemli rol oynamaktadır. Bununla birlikte bazı yazarlar kalkınmayı fert başına milli gelirin artışı şeklinde dar anlamda tanımlamışlardır.⁷⁶ Buna göre fert başına milli gelir artışı, ülkenin üretim fonksiyonundaki değişimlere, ekonomik kalkınma için başlangıç şartlarına ve talep yapısına bağlıdır. Kalkınma daha uzun vadeli iken büyüme daha kısa vadeli bir kavramdır.

Önceki paragraflarda belirttiğimiz gibi büyüme hızı ülke ekonomisinin temel göstergelerinin başında gelmektedir. Bu nedenle ülke

⁷⁵ Özhan Uluatam, Makro İktisat, Savaş Yayınları, 1987, s. 311, Ankara

⁷⁶ Vural Savaş, Kalkınma Ekonomisi, Beta yayınları, İstanbul, 1986, s. 33

ekonomisinin büyüme hızının düşmesi, fert başına milli gelirin azalarak ülkenin fakirleşmesine yol açar. Bununla birlikte, büyüme hızındaki düşme her zaman ekonominin kötüye gittiğini göstermeyebilir. Kayıtdışı ekonominin GSMH içinde hacminin yüksek olması durumunda, büyüme hızının düşük gerçekleşmesi sonucu oluşan ekonomik durgunluk kayıtdışı ekonomide ortaya çıkan canlılık ile giderilebilir. Genellikle kayıtlı ekonomide durgunluk yaşandığı dönemlerde kayıtdışı ekonomi büyüme eğilimine girmektedir.

Ülkemizde de yukarda belirtilen görüşü destekleyen sonuçlara ulaşılabilmektedir. Özellikle son 15 yıllık dönem içerisinde belirli yıllarda ekonomik büyümenin yavaşlamasına ve hatta küçülme yaşanmasına rağmen sanayi işletmelerinin elektrik ve doğal gaz tüketiminin beklenenin aksine yükseldiği gözlenmiştir.

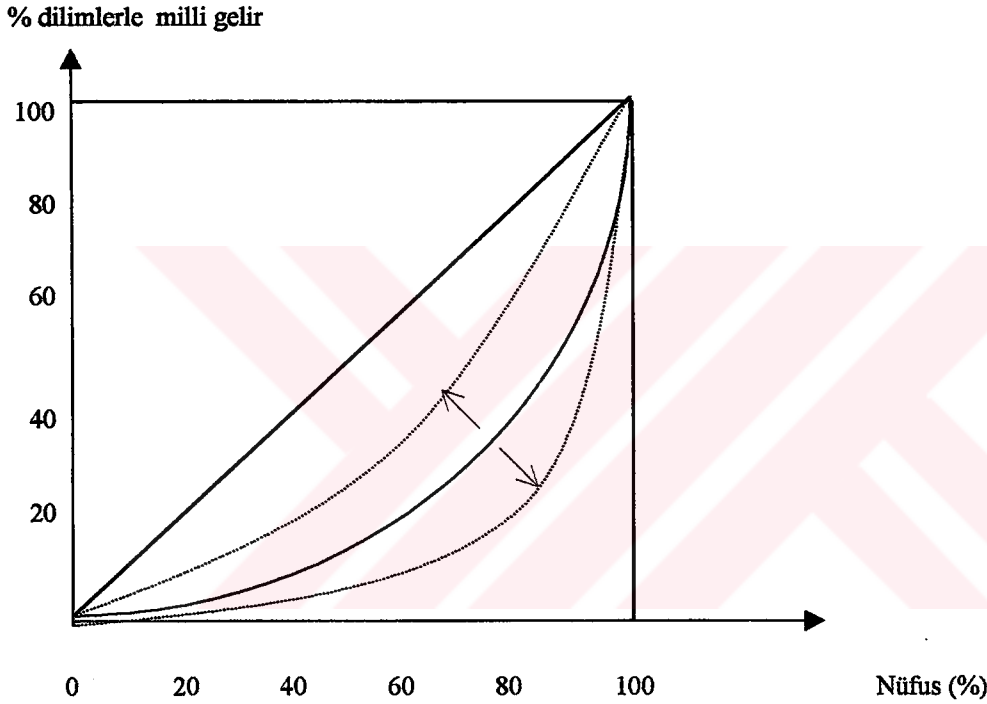
Bireylerin ekonomik büyümenin sağladığı refah artışından ne ölçüde yararlandıklarının göstergesi ise fert başına düşen gelirdir. Bilindiği gibi, GSMH'nin toplam nüfusa bölünmesi ile FBMG bulunur. GSMH artmasına rağmen nüfus artışı daha hızlı artabilir. Bu durumda GSMH'yi temel alan analizler hatalı olabilecektir. Bu nedenle GSMH'nin toplam nüfusa bölünmesi ile bulunan FBMG daha tarafsız bir analiz aracı olmaktadır. FBMG'deki artış ülke vatandaşlarının refahındaki artışı gösterir. Bununla birlikte, FBMG milli gelirin bireyler arasında ne derece dengeli dağıldığını göstermekte oldukça yetersiz bir araçtır. FBMG her zaman, her koşulda, ekonomik ve toplumsal gelişmişliğin bir göstergesi sayılmaz, örneğin Kuveyt ve İsveç'de FBMG'in birbirine yakın olması bu ülkelerin gelişmişlik derecelerinin aynı olduğunu göstermez.⁷⁷ İkinci ve daha önemli olarak FBMG gelir dağılımının ne kadar adil olduğuna dair bir bilgi içermez. FBMG çok yüksek gerçekleşmekle birlikte ülke vatandaşları arasında milli gelirin dağılımı oldukça dengesiz olabilir. Gelir dağılımının adil dağılıp dağılmadığını ölçmek için farklı analiz araçları kullanılır.

⁷⁷ Nurhan Yentürk, Yakup Kepenek, Türkiye Ekonomisi, s. 410, Ankara , 1994

Bireyler arasında milli gelirin adaletli dağılıp dağılmadığını ölçmek amacı ile kullanılan bu araçların başında Lorenz eğrisi gelmektedir.

Aşağıda Şekil 5’de görülen Lorenz eğrisinin dikey ekseninde yüzdelik dilimlerle kişi başına milli gelir ve yatay ekseninde ise yüzdelik dilimlerle nüfus bulunmaktadır. Kayıtdışı ekonominin varlığı Lorenz eğrilerinin eşitlik doğrusuna yakın veya uzak olarak değişmesini sağlar.

Şekil 5
Lorenz Eğrisi

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerle oluşan Lorenz eğrileri şekilde noktalı çizgilerle gösterilmiştir. Görüldüğü gibi kayıtdışı ekonominin varlığı gelir dağılımını daha dengesiz hale getirebildiği gibi aksine düşük gelir gruplarında bulunanların harcanabilir gelirlerini artırarak dengesizliği azaltabilir. Şekil üzerinde noktalı çizgilerle düz çizgiler arasındaki alan kayıtdışı ekonomiden elde edilen geliri göstermektedir. Kayıtdışı

ekonominin hacmi Lorenz eğrisi üzerindeki alanla gösterilebilirse de, pratikte kayıtdışı ekonominin hacminin bu yöntemle ölçülmesi imkansızdır.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler özellikle gelir dağılımı aleyhlerine işleyen, düşük gelir grubundaki bireyler için bir can simidi vazifesi görmektedir. Ülkemizde İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerde düşük gelire sahip çalışanların herhangi bir kayda sahip olmadan ikinci bir işte çalışmaları veya işportacılık yapmaları oldukça sık rastlanan bir durumdur.

Ülkemizde kayıtdışı ekonominin fert başına düşen gelir üzerindeki etkisi oldukça yüksektir. 1998 yılında kişi başına milli gelir resmi rakamlara göre 3200 dolar iken OECD tarafından hesaplanan kişi başına harcama miktarı 5170 dolardır. Bu rakamlar kayıtdışı ekonomi vasıtası ile fert başına düşen harcama fazlasının finanse edildiğini doğrulamaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler ile toplam üretim ve gelir dağılımına konu olan milli gelir arttırılabilir. Bu üretim artışı vasıtası ile en düşük gelir grubunda olan bireylerin gelirlerinde bir artış sağlanabilmesi halinde kayıtdışı ekonomik faaliyetler gelir dağılımında nispi olarak düzelleme sağlayarak yoksullaşmayı azaltabilecektir.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler ile sağlanan gelir artışı düşük gelir gruplarındaki bireylerin tüketimini arttırır. Tüketim eğiliminin düşük gelir gruplarında daha yüksek olması ise tüketim etkisinin daha da şiddetli hissedilmesine yol açar. Tüketim harcamalarındaki artış hızlandırıcı etkisi ile özellikle uyarılmış yatırımlarda artış yaratır. Kriz dönemlerinde kayıtdışı ekonominin bireylerin yatırım dürtülerini harekete geçirmesi sebebi ile kayıtlı sektörde üretim azalışı kayıtdışı sektördeki yatırımları arttırabilir. Özellikle yüksek vergi oranlarının bulunduğu kayıtlı ekonomiden kaçınmak için emek ve sermaye kayıtdışı sektörde istihdam edilebilir.

2.3 Kayıtdışı Ekonomi ve Enflasyon

Kayıtdışı sektörde üretim düşük maliyetle gerçekleştiği için fiyatlar kayıtlı ekonomiye göre daha düşük gerçekleşir. Enflasyon oranlarının hesaplanmasında kayıtlı sektörde üretilen ürünlerin fiyatları göz önüne alındığı için hesaplanan resmi enflasyon oranı ülkedeki gerçek enflasyon oranından yüksek gerçekleşecektir. Kayıtlı üretimin maliyetleri ve satış fiyatları dikkate alınarak hazırlanan fiyat indeksleri, kayıtdışı üretim, -kayıtdışılık dolayısıyla kayıtlı kesime nazaran oldukça yüksek ek maliyetlere katlanmadan gerçekleştirilmeleri dolayısı ile sağlanan düşük maliyet ve satış fiyatları- kapsamadan hazırlandığında fiyatlar genel düzeyi olduğundan yüksek çıkabilir. Eğer kayıtlı ekonomiye paralel üretim yapan kayıtdışı ekonomideki işletmelerin piyasada payı artış gösterirse yaşanan enflasyon hesaplanandan daha da düşük gerçekleşebilir.

Mal piyasalarının rekabetçi olarak çalışmadığı gelişmekte olan ülkelerde oluşan karaborsa fiyatları ise kayıtdışı ekonominin enflasyon oranları üzerinde etkisini farklı olarak yansıtır. Bu durumda kayıtlı ekonomide arz edilen malların azalması ve kayıtdışı piyasada arz edilmesi kayıtdışı fiyatların artmasına yol açar. Ancak fiyat endeksleri kayıtlı piyasadaki veri olan fiyatlara göre hesaplandığı için hesaplanan resmi enflasyon oranı ülkede yaşanan gerçek enflasyon oranından daha düşük gerçekleşecektir.

Ülkemizde kayıtdışı ekonomi sebebi ile yüksek enflasyon oranını açıklamakta monetarist yaklaşımlar yetersiz kalabilmektedir. Çünkü kayıtdışı ekonomide paranın bir ödeme aracı olarak kullanılma hızı önemli ölçüde artmakta ve yapılan ekonomik tahlillerin yanıltıcı olmasına yol açmaktadır.

Enflasyon, hükümetler tarafından bir tür vergi olarak kullanılmaktadır. Bunun başlıca nedeni, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin genellikle nakit olarak gerçekleşmesidir. Bu nedenle, yüksek enflasyon oranları kayıtdışı ekonomik faaliyetlerden elde edilen geliri vergilemek için kullanılacak yegane araç olmaktadır.

2.4 Kayıtdışı Ekonomi ve İşsizlik

Kayıtdışı ekonominin varlığı önceki bölümlerde de açıklandığı gibi resmi makamlar tarafından açıklanan işsizlik rakamlarının gerçeği göstermemesine yol açar. Kayıtdışı ekonomide istihdamın artması işsizliğin ortaya çıkarabileceği sosyo-ekonomik sorunları gidermede hükümetlere yardımcı olabilir.

Ekonomide veri olan işsizlik oranlarının gerçeği yansıtmaması enflasyon ile işsizlik oranı arasında ilişki kuran Philips eğrisi analizinin geçerli olmamasına yol açabilir. Bildiğimiz gibi, Philips eğrisi analizi enflasyon ile işsizlik arasındaki dönüşümü göstererek ekonomi politikası karar vericilerine enflasyon ve işsizlik ile mücadele etmeye uygun para ve maliye politikalarını seçmekte yardımcı olur. Fakat kayıtdışı ekonomi sebebi ile resmi rakamlara göre yüksek düzeyde fakat gerçekte düşük oranda gerçekleşen işsizlik oranını düşürmek amacı ile uygulanan genişletici ekonomi politikaları varolan enflasyonun daha da artmasına neden olabilir. Söz konusu sorunun ülkemizde bütünüyle geçerli olduğu söylenemez. Çünkü kayıtdışı istihdamdaki artış kayıtlı sektörde işsizlik oranının düşük gerçekleşmesine yol açarak enflasyon ve işsizlik arasında bir ilişkinin gerçekleşmesine yol açmaktadır.

3. Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Uygulanan İktisat Politikaları

Hükümetler çeşitli sorunlar karşısında izleyecekleri politikaları belirlerken yansız olarak davranamazlar. Milli eğitim, savunma, ekonomi vb. konularda uygulanacak politikalar farklı baskı grupları tarafından belirlenir. Bu baskı grupları ülke içinde seçmen kitlesi, iş adamları ve sendikalar, ülke dışında ise IMF, Dünya Bankası gibi uluslar arası finansal kuruluşlar olabilir.

Ülkemizde özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren devletin üstü kapalı bir kayıtdışı ekonomi politikası olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Maliye politikası araçlarından vergi politikasının uygulamasında gözlenen bazı gelişmeler bu tezi doğrular niteliktedir. Toplanan vergiler içinde vasıtalı vergilerin payının yüksek ve vasıtasız vergilerin payının düşük olması, oldukça büyük vergi kaçığına yol açan götürü vergi uygulamalarına devam edilmesi vergi kaçırmayı adeta teşvik etmektedir. İstihdam vergilerinin OECD ülkeleri arasında en yüksek olduğu ülkemizde bu durum kayıtdışı olarak işçi çalıştırmayı arttırıcı rol oynamaktadır. Ayrıca sermaye birikiminin sağlanması amacı ile İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında işlem gören hisse senetlerinin değer artışı üzerinden vergi alınmaması da vergi gelirlerinde azalmaya yol açacaktır.

Özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren giderek artan kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki gelir farklılıkları ve kamu hizmetlerinin kentlerde yoğunlaşması sonucunda işgücünde artan oranlı bir şekilde yatay hareketlilik gözlenmiştir. Özellikle büyük şehirlere göçen bireyler konut ihtiyaçlarını gecekondularla gidermişlerdir. İzleyen dönemlerde çıkarılan imar afları ile gecekondusu sahipleri sürekli oturacakları ve hatta birkaç katlı apartmanlara çevirebilecekleri konutların sahibi olmuşlardır. Bu

durum fertler arasında gelir dağılımındaki dengesizliğin azalmasını sağlayan başlıca faktör olmuştur.⁷⁸

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bulunan veya bu faaliyet kollarında istihdam edilen bireylerin kayıtdışı ekonomiyi azaltmaya yönelik iktisat politikası değişikliklerine hoş bakmayacakları oldukça açıktır. Bu nedenle işbaşına gelen hükümetler bu tür bir amacı gerçekleştirmeye yönelik politikaları uygulamada çok istekli olmamaktadırlar. 1998 yılında dönemin hükümeti tarafından yapılan vergi reformu işçi ve işveren kesiminden gelen yoğun tepkiler nedeni ile kısmen değiştirilmiş ve uygulamaya ilerleyen yıllarda geçileceği sözü bu kesimlere verilmiştir.

Türkiye’de iktidara gelen hükümetleri kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmekte aktif davranmamaya iten sebeplerin başında kayıtdışı ekonominin ekonomik büyümeyi sağlamada önemli bir araç olduğu düşüncesinin savunulmasıdır. Diğer bir sebep ise son on yılda gittikçe bozulan gelir dağılımının getirdiği sosyo-ekonomik problemlerin kayıtdışı sektörde yaratılan istihdam ve gelir artışı ile azaltılabileceğinin düşünülmesidir.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyüme üzerindeki olası etkileri olumlu veya olumsuz olabilmektedir. Ülkemiz için bu sorunun cevabı ise net olmamaktadır. Çalışmamızın izleyen kısmında kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ekonometrik olarak test edilmeye çalışılacaktır

⁷⁸ Yentürk, age. s. 412

4. Kayıtdışı Ekonomi, Enflasyon ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi

Dünya'da 1970'li yılların sonundan itibaren esmeye başlayan Neo-Liberal ekonomi politikası rüzgarı ülkemizi de 1980 yılı ve sonrasında etkileyerek Leviathan devlet anlayışının taraftar bulmasına neden olmuştur. Buna göre, devletin özel kesimden kamu kesimine aktardığı vergi vb. kaynak transferinin etkin bir şekilde kullanılmadığı kimi devlet yöneticileri tarafından da kabul edilmiştir. Bu görüşe göre özel sektör üzerindeki kanuni düzenlemelerin yoğunluğu da özel sektör yatırımlarını olumsuz etkilemektedir.

Neo Liberal görüşe sahip olanlar kayıtdışı ekonominin Türkiye'de ekonomik kalkınmada küçümsenmeyecek bir role sahip olduğunu belirtmektedirler. Milli gelir pastası kayıtdışı ekonomi vasıtası ile büyütülebildiği sürece kayıtdışı ekonomik faaliyete olumlu bakılmakta ve ekonomik kalkınmanın belirli bir sürecinden sonra kayıtdışı faaliyetlerin azalacağı savunulmaktadır. Bu görüşün ülkemizde iktisat politikasına yansması ise vergi kanunlarında bulunan cezaların yumuşatılması veya sıklıkla tekrarlanan vergi ve para cezalarının affı şeklinde olmuştur.

Ayrıca, ülkemizde istihdam vergilerinin yüksek olması kayıtlı ekonomide istihdamın düşük gerçekleşmesine ve işsizlik oranının yükselmesine sebep olmaktadır. Kayıtdışı ekonomide istihdamın artışı işsizlik oranında azalmaya yol açmaktadır. İstihdam vergilerinde düşme gerçekleşmediği sürece kayıtdışı ekonomi ülke genelinde işsizliği azaltarak, sosyal ve ekonomik çalkantıları azaltmak için başlıca araç olmaktadır.

Türkiye'de ekonomik büyümenin belirli bir hızda sürdürülebilmesi için kayıtdışı ekonomi ile mücadele edilmesinin gerekliliği savunulan diğer bir görüştür. Bu görüşe göre kayıtdışı ekonomi vergi gelirlerini azaltıp

bütçe açığını arttırarak, Türkiye ekonomisi üzerinde enflasyonist baskı yaratmaktadır. Fiyatlar genel düzeyindeki hızlı yükselme ve süregelen bütçe açıkları ise kamu kesimi borçlanma gereğini arttırarak faiz oranlarında yükselmeye yol açmaktadır. Hükümetlerin kayıtdışı ekonomiyi azaltmak amacı ile vergi reformu yapmakta isteksiz olması ise bütçe açıklarının finansmanı için borçlanma politikasının kullanılmasını arttırarak hazine bonusu alan belirli bir gruba vergisiz ek bir gelir ile kaynak transferi yapılmasını sağlamaktadır. Kamu kesiminin hazine bonoları için teklif ettiği yüksek faiz oranları finansal dışlama (crowding out) etkisi ile özel sektör yatırımlarını ve dolayısı ile ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Sonuç olarak, kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki hacminin artması ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Bu görüşe sahip olanlar Türkiye'de 1980 sonrası ekonomi politikasının para politikası araçlarına dayanmasını eleştirerek daha yanlı bir ekonomi politikası aracı olan maliye politikası araçlarına ağırlık verilmesi gerektiğini savunmuşlardır.

Kayıtdışı ekonominin ülkemizde ekonomik büyüme üzerinde etkisini belirlemek için ekonometrik bir model ile ilişki tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bu modelde kullanılan değişkenler ve yapılan analiz aşağıda açıklanmaktadır.

4.1 Ekonometrik Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ölçmek amacı ile yapılan ekonometrik çalışmada 1975 yılından itibaren 24 yıllık bir zaman dönemi için bir çalışma yapılmıştır. Bunun yanında enflasyon oranı, faiz oranı, kamu kesimi borçlanma gereği, işsizlik oranı gibi değişkenlerin de kayıtdışı ekonomi üzerinde etkisi incelenmiştir. Tablo 9'da çalışmamızda kullanılan değişkenler toplu olarak gösterilmiştir.

Tablo 9
Kullanılan Değişkenler

Yıllar	faiz oranı	FBGSMH (\$)	Büyüme hızı	Vergi yükü	KKBG (%)	Kayıtdışı ekonomi	İşsizlik oranı %	Enflasyon Oranı (%)
1975	9,00	1.320,0	6,1	14,2	4,7	4,37	7,6	10
1976	9,00	1.338,0	9	15	6,7	4,73	9	16
1977	9,00	1.488,0	3	15,5	8,2	7,6	10	24
1978	12,00	1.604,0	1,2	15,4	3,2	12,32	10	53
1979	20,00	1.760,0	-0,5	14,4	7,2	11,27	8,9	64
1980	33,00	1.570,0	-2,8	14,3	8,8	8,87	8,3	107
1981	35,00	1.598,0	4,8	14,8	4	5,74	7,3	37
1982	50,00	1.412,0	3,1	12,3	3,5	8,44	7,2	25
1983	45,00	1.299,0	4,2	13,6	4,9	5	7,9	31
1984	45,00	1.238,0	7,1	11,2	5,4	12,25	7,8	52
1985	55,00	1.356,0	4,3	12	3,6	9,95	7,3	40
1986	48,00	1.487,0	6,8	14,1	3,7	-0,03	8,1	27
1987	58,00	1.668,0	9,8	14,5	6,1	1,02	8,5	39
1988	83,90	1.693,0	1,5	14,2	4,8	7,74	8,7	73.7
1989	58,80	1.979,0	1,6	14,6	5,3	15,53	8,7	63.3
1990	59,40	2.715,0	9,4	15,4	7,4	17,8	8,2	60.3
1991	72,70	2.666,0	0,3	16,3	10,2	19,75	7,8	66
1992	74,20	2.766,0	6,4	17,3	10,6	22,84	8	70.1
1993	74,80	3.091,0	8,1	17,6	12	40,06	7,7	66.1
1994	95,56	2.192,0	-6,1	18,5	7,9	47,98	8,1	106.3
1995	92,32	2.835,0	8	17	5,2	56,78	6,9	88
1996	93,77	3.000,0	7,1	17,8	9	59,60	6	80.4
1997	96,22	3.105,0	6	18,8	9,5	60,10	6,4	85.8
1998	89	3.224,0	3	21,3	8,6	58,70	6,2	84.6

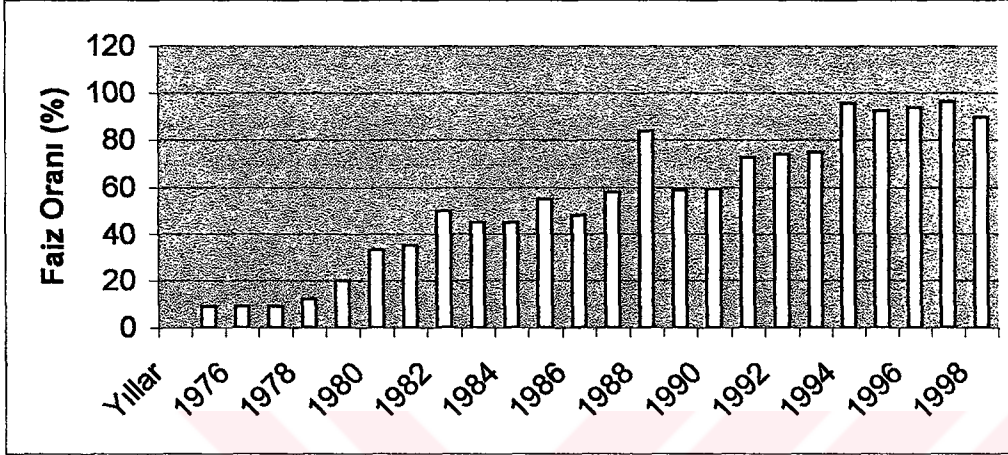
Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, DPT ve Merkez Bankası 1998 yılı ekonomik raporlarından yararlanılarak hazırlanmıştır.

4.1.1. Faiz Oranı

Faiz oranları ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiyi analiz etmek amacı ile bankaların yıllık mevduata ödedikleri ortalama faiz oranı bu çalışmaya dahil edilmiştir. Tablo 10'da da görüldüğü gibi 24 Ocak kararları ile mevduata reel faiz uygulamasının başlaması faiz oranlarını yükseltmiş ve artan enflasyon oranı son yıllarda faiz oranlarının %100 sınırına

dayanmasına neden olmuştur. 1998 yılının başında alınan kararlar ve IMF ile anlaşma beklentisi son dönemde faiz oranlarında önemli düşüşlere yol açmıştır.

Tablo 10
Faiz Oranındaki Değişim

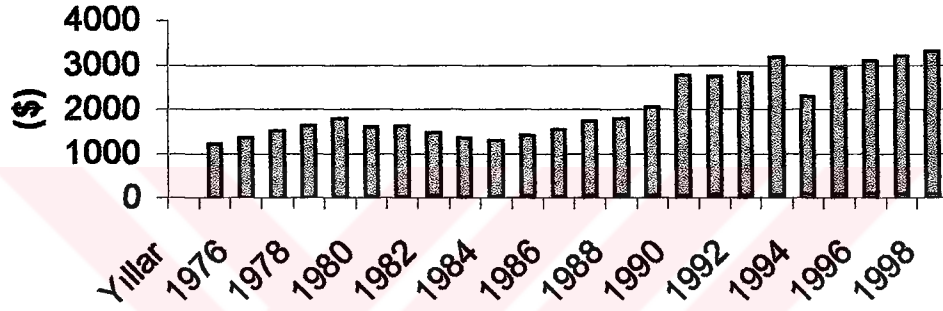
Kaynak: Merkez Bankası Yıllık Ekonomik Rapor (1998)

4.1.2 Fert Başına Gayrisafi Milli Hasıla

GSMH'deki artışın nüfus artış hızından arındırılması amacı ile GSMH'nin toplam ülke nüfusuna bölünmesi ile FBGSMH bulunmuş olur. Bu çalışmada kullanılan FBGSMH serisi DPT'nin verilerinden alınmıştır. Tablo 11'de görüldüğü gibi FBGSMH 1975'te 1300 dolardan 1998'te 3200 dolar seviyesine yükselmiştir. Bu artış şüphesiz ülkemizde bu dönemde bireylerin ekonomik refahında önemli bir yükselme olduğunu göstermektedir. Fakat aynı dönem içinde FBGSMH rakamları ülkemizden daha geride olan Kore, Botswana, Malezya gibi ülkelerin günümüzde daha yüksek FBGSMH'ye sahip olmaları gözden kaçırılmaması gereken bir husustur.

Bu çalışmada FBGSMH ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişkiyi inceleyerek kayıtdışı ekonominin bireysel refah üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamaktayız. Büyüme bilindiği gibi bireysel refahı da olumlu etkilemektedir. Bu nedenle bireysel refahtaki artış ekonomik büyümenin önemli bir göstergesidir. Kayıtdışı ekonomi ve FBGSMH arasında pozitif bir ilişki var ise kayıtdışı ekonominin boyutundaki artışın bireysel refahı arttırdığı kabul edilebilir.

Tablo 11
Fert Başına GSMH

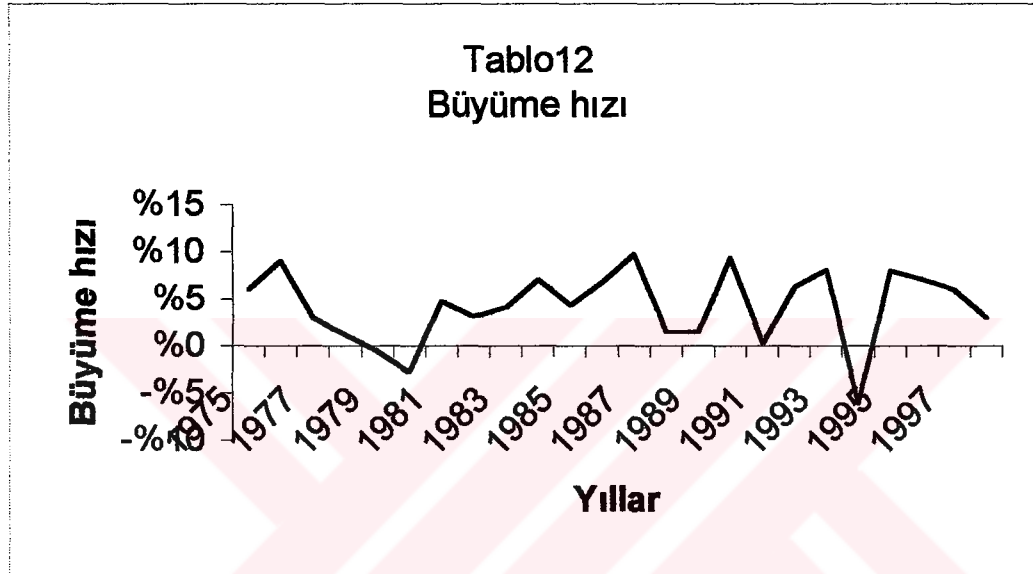

Kaynak: DPT Yıllık Ekonomik Rapor (1998)

4.1.3 Büyüme Hızı

Türkiye ekonomisinin üretim gücündeki artışı gösteren bir değişken olan büyüme hızı GSMH'deki artış ile ifade edilmektedir. Bu çalışmada Hazine Müsteşarlığının hazırladığı 1987 yılını baz alan seri kullanılmıştır. Büyüme hızı ülkemizde iki farklı dönemde negatif değer almıştır. 1979 ve 1980 yıllarında ülkemizde yaşanan ekonomik küçülmenin başlıca nedenleri döviz darboğazından ötürü yatırım malları ithalatının azalması ve genel grevlerdir. Tablo 12'de görüldüğü gibi Cumhuriyet tarihinde rastlanan en düşük ekonomik büyüme oranı ise 1994 yılında %-6,1 olarak gerçekleşmiştir. Bu küçülmenin başlıca sebebi KKBG'nin yükselmesi ve gerekli politika önlemlerinin alınmasındaki gecikmelerdir.

Bu çalışmanın temel amacı kayıtdışı ekonomi ile ekonomik büyümenin arasındaki ilişkinin yönünün tahmin edilmeye çalışılmasıdır. Bir makro ekonomik değişken olarak ekonomik büyüme kayıtdışı ekonominin boyutundaki genişlemeden olumlu olarak etkileniyorsa kayıtdışı ekonominin bu zaman dilimi içinde ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği kabul edilebilir.

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Yıllık Ekonomik Rapor (1998)

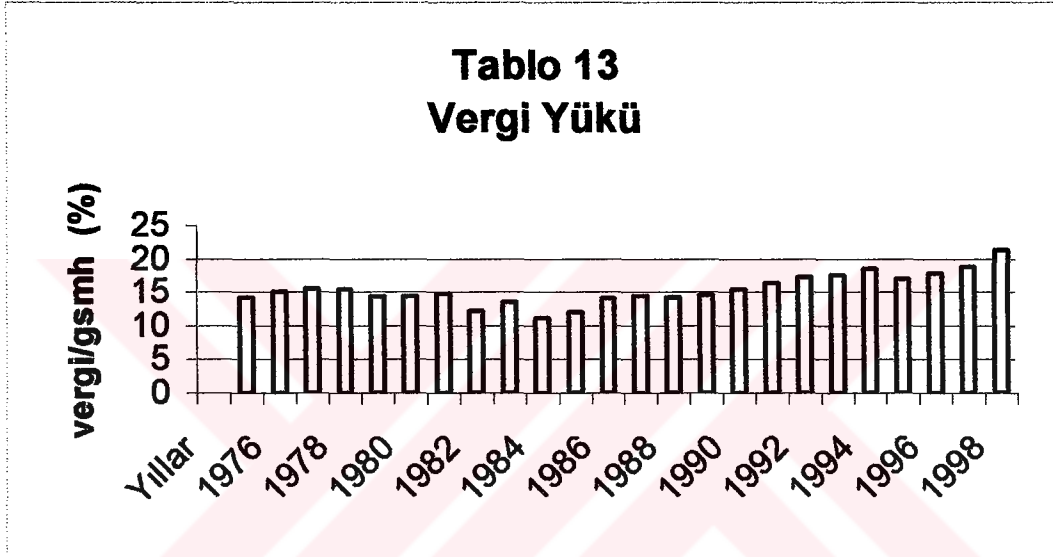
4.1.4 Vergi Yüğü

Liberal ve Ultra-Liberal görüşe sahip iktisatçılar devlet harcamalarının finanse edilmesi amacı ile bireylerden alınan vergilerin bireysel refahı ve ekonomik büyümenin hızını azaltacağını savunmaktadırlar. Bu görüşteki iktisatçılara göre vergi oranlarındaki artış bireylerin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerini arttırmalarına yol açmaktadır.

Vergi yükü, bir ülkede bir yıl içinde toplanan vergi miktarının aynı dönemdeki GSMH'ya bölünmesi ile elde edilen bir orandır. Bu oran bize GSMH'nin ne kadarının kamuya transfer edildiğini gösterir. Bu çalışmada

kullanılan seri T.C. Maliye Bakanlığı, Gelirler Genel Müdürlüğü verilerinden elde edilmiştir.

Tablo 13'de görüldüğü gibi bu oran 1980'lerin sonuna kadar %15 ler seviyesinde seyretmiş 1988 yılından itibaren artma eğilimine girmiş ve 1998 yılında %20'yi geçmiştir. Bu artışın başlıca nedeni söz konusu yıl içinde yapılan kapsamlı vergi reformu ve enflasyonla mücadele etmek amacı ile kamu gelirlerini arttırmaya ve harcamalarını kısma yönelik ekonomi politikalarıdır.

Kaynak: Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü verilerinden hazırlanmıştır.

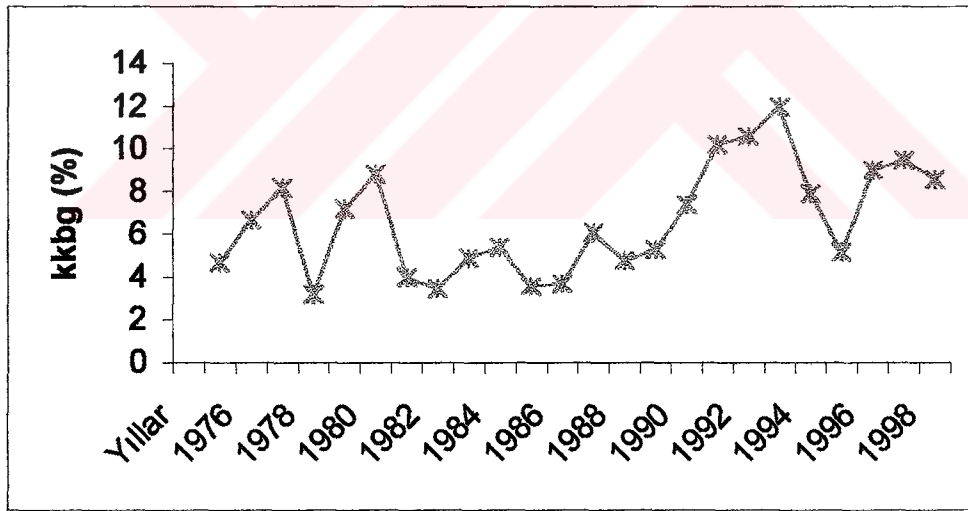
4.1.5. Kamu Kesimi Borçlanma Gereğı

Konsolide bütçe açığının GSMH'ya oranı olan KKBG, iç borç faizi oranını belirleyen en önemli faktörlerin başında gelmektedir. Bu oranın yükselmesi devletin kaynak ihtiyacının arttığını gösterir ve ihraç edilen hazine bonolarının vadelerinin kısalmasına ve iç borç faiz oranlarının yükselmesine neden olur. Bu çalışmada T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı tarafından hazırlanan KKBG verileri kullanılmıştır. Tablo 14'de görüldüğü gibi KKBG 1980'li yılların sonlarına kadar sürdürülebilir oranlarda bulunmaktaydı. Bu dönemden sonra kamu finansmanında iç

borçlanmanın bir araç olarak kullanımı artmıştır. Özelleştirme uygulamalarında yaşanan yavaşlama sonucu artan kamu iktisadi kuruluşları açıklarının artması ise konsolide bütçe açıklarını yükseltmiştir. 1993 yılında KKBG %12' olarak gerçekleşerek sürdürülmesi zor bir rakama erişmiş ve izleyen yılda ülkemizde en derin ekonomik krizlerden birinin ortaya çıkmasına neden olarak ekonomik küçülme yaratmıştır. KKBG son birkaç yılda %8-9 civarında seyretmektedir. Buna rağmen halen KKBG rakamları bıçak sırtında bir dengeyi göstermektedir.

KKBG'ndeki yükselme faiz oranlarını ve vergi yükünü arttırmaktadır. Vergi yükündeki artış ise kayıtdışı ekonominin artışında rol oynayan başlıca faktörlerden biridir. Bu nedenle KKBG ile vergi yükü ve faiz oranları arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek oldukça önemlidir.

Tablo 14
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği

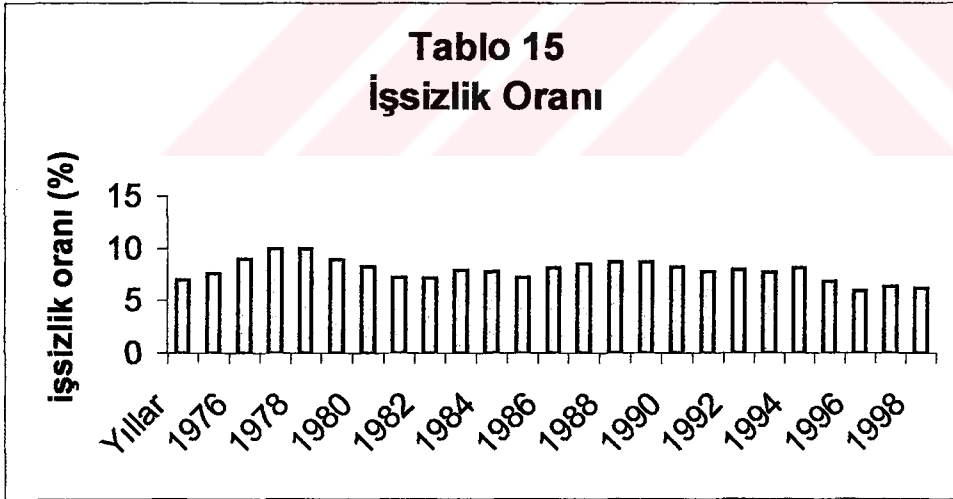

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, Yıllık Ekonomik Rapor (1998)

4.1.6 İşsizlik Oranı

Bir ülkedeki işsiz sayısının aktif nüfusa bölünmesi işsizlik oranı olarak tanımlanır. İşsizlik oranındaki düşme ekonomik canlanmayı ve işsizlik oranındaki artış ise ekonomik durgunluğu gösterir.

Tablo 15'de görüldüğü gibi ülkemizde işsizlik oranı 1990 yılından itibaren düşmeye başlamıştır. 1998 yılında kayıtlı işsizlik oranı %6,2 olarak gerçekleşmiştir. Gerçek işsizlik oranının bu rakamdan daha yüksek olduğu, devlet memuriyeti için yapılan sınava başvuruların 1 milyon kişiyi aşmasından anlaşılmaktadır. Gerçek işsizlik oranındaki bu yüksekliğe rağmen herhangi bir sosyal patlamanın ortaya çıkmaması kayıtdışı istihdamdaki artışla açıklanabilir ve resmi işsizlik oranının düşüşe geçmesi kayıtdışı ekonominin olumlu bir yönü olarak yorumlanabilir. Bu önermeyi doğrulamak amacı ile bu çalışmada iki değişken arasındaki ilişkinin tahmin edilmeye çalışılacaktır.

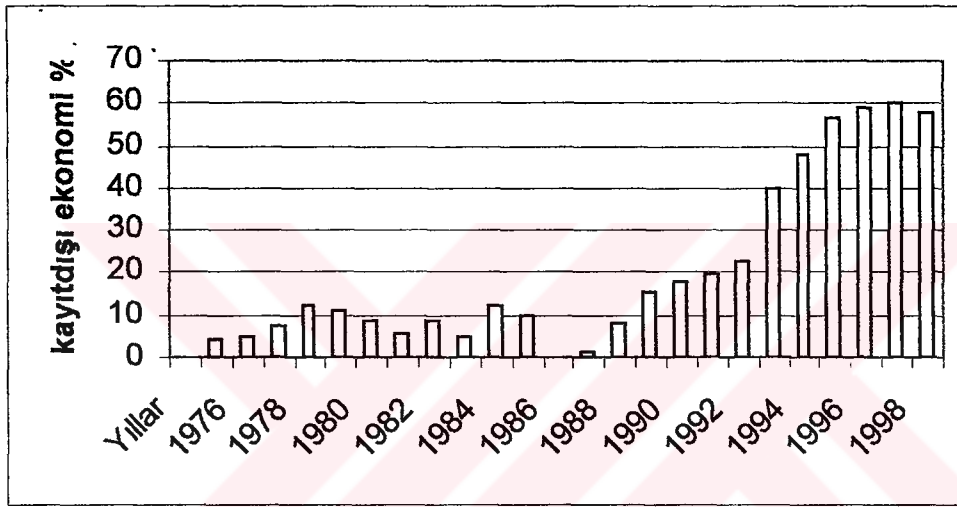

Kaynak: DPT Yıllık Ekonomik Raporlarından derlenmiştir.

4.1.7 Kayıtdışı Ekonomi

Türkiye’de kayıtdışı ekonomiyi ölçmeye yönelik farklı çalışmalar önceki bölümde incelenmişti. Bu çalışmada kayıtdışı ekonominin büyüklüğü Feige’nin işlem oranı yaklaşımı ile hesaplanmıştır.⁸⁰ Tablo 16’da görüldüğü gibi kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki oranı son yıllarda %50’yi geçmiştir.

Tablo 16
Kayıtdışı Ekonomi

Kaynak: Fırtınay age. s. 43

4.1.8 Enflasyon Oranı

Ülkemizde yüksek oranlarda seyreden enflasyon özellikle düşük gelir grubunda bulunan bireylerin reel gelirlerini önemli oranda düşürmektedir. Bireyler enflasyonist ortamda reel gelirlerini muhafaza etmek amacı ile kayıtdışı ekonomide faaliyet göstermektedirler. Bu sebeple enflasyon oranındaki artışın kayıtdışı ekonomik faaliyetleri etkileme derecesi de burada konu edilmiştir. Enflasyon oranlarına ait veriler Hazine Müsteşarlığının hazırladığı Toptan Eşya Fiyat Endeksindeki değişmelerden alınmıştır.

⁸⁰ Fırtınay age. s. 43

Tablo 17
Enflasyon Oranı

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı Yıllı Ekonomik Rapor (1998)

Modelde kullanılan değişkenler şöyle gösterilmektedir:

- S: Kayıtdışı ekonomi (%)
- G: Ekonomik büyüme hızı (%)
- İ: Faiz oranı (%)
- P: Fert başına gayrisafi milli hasıla (\$)
- Br: Kamu kesimi borçlanma gereği (%)
- U: İşsizlik oranı (%)
- T: Vergi yükü
- E: Enflasyon oranı
- C: Sabit değişken

4.2 Ekonomik Büyüme Üzerinde Kayıtdışı Ekonominin Etkisi

Ekonomik büyüme üzerinde kayıtdışı ekonominin etkisini hesaplamak amacı ile kayıtdışı ekonomi, işsizlik oranı, fert başına milli gelir ve vergi yükü oranlarının büyüme hızı üzerindeki etkisi regresyon analizi ile tahmin edilmeye çalışılmıştır. Böylece kayıtdışı ekonomi ve sayılan değişkenlerin büyümeyi ne derece etkiledikleri görülebilecektir. Önceki bölümlerde kayıtdışı ekonominin olası fayda ve zararlarının açıklanmasında Türkiye’de kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin net olarak belirlenemediği belirtilmişti. Yapılan analiz vasıtası ile öncelikle kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki hacminde olan değişimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi görülebilecektir.

Bu analizin yapılma amacı kayıtdışı ekonomi başta olmak üzere belirli ekonomik değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde etkisini ölçmektir. Bu analizin hipotezi kayıtdışı ekonominin FBGSMH üzerindeki etkisinin olumlu olduğudur. Bu hipotezi test etmek amacı ile yapılan çalışmalar izleyen paragraflarda açıklanmaktadır.

Bu çalışmada E-Views ekonometrik yazılım programı yardımı ile en küçük kareler yöntemi, yapılan regresyon analizlerinde kullanılmıştır. İlk olarak resmi büyüme hızı üzerinde kayıtdışı ekonominin etkisi incelenmiş, daha sonra ise kayıtdışı gelirin eklenmiş olduğu FBGSMH üzerinde kayıtdışı ekonominin etkisi incelenmiştir. Sonuçlar aşağıda özetlenmiştir.

$$G = -72,09C -1,55S -1,64T +15,55P -1,64U \quad (1. \text{ Regresyon})$$

Dağılımın normal olması amacı ile hesaplama yapılan serilerde ilk üç yıl atılmış ayrıca FBGSMH’ye ait seriler düzgünleştirme amacı ile logaritmaları alınarak kullanılmıştır.

Sonuç %90 güvenilirlik düzeyinde t istatistik testine tabi tutulmuştur. Test sonuçları aşağıda görüldüğü gibi olumlu sonuç vermiştir. Bütün değişkenlerin toplam olarak güvenilirliğini ölçmek amacı ile yapılan F testi de güvenilir sonuçlar vermiştir.

Tablo 18

1. Regresyon Analizinin Sonuçları

Değişken	Sbt. Katsayı	Std. Sapma	T Testi	Olasılık.
C	-72.09750	32.59799	-2.211716	0.0419
S	-1.558790	0.645965	-2.413119	0.0282
T	-1.642359	0.616080	-2.665820	0.0169
P	15.55822	5.046800	3.082788	0.0071
U	-1.642863	0.863225	-1.903169	0.0752

Tablo 18'de görülen regresyon sonucuna göre kayıtdışı ekonominin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi olumsuz olarak bulunmuştur. Yani kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki büyüklüğündeki söz konusu dönemde artış, büyüme hızını olumsuz etkilemektedir. Kayıtdışı ekonomi çalışmada konu olan dönem boyunca GSMH içinde önemli oranlarda artış göstermiştir. Aynı dönemde ülkemiz istikrarlı bir büyüme hızına erişmemiştir. Ekonometrik analiz sonuçları da bu savı doğrular nitelikte sonuçlar vermiştir. Böylece kayıtdışı ekonomik faaliyetlerdeki artışın ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini savunan görüş bu zaman dilimi içinde geçersiz olmaktadır.

Vergi yükünün ekonomik büyüme üzerinde etkisi olumsuzdur, yani vergi yükündeki artış ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. İşsizlik oranı da ekonomik büyüme ile ters orantılıdır ve işsizlik oranı azaldıkça ekonomik büyüme artmaktadır.

FBGSMH ise bilindiği gibi büyüme hızı ile ilişkili bir değişkendir ve bireysel refahtaki değişmeyi gösterir. Çalışmamızda toplam FBGSMH (kayıtlı ve kayıtdışı) üzerinde kayıtdışı ekonominin etkisini ölçmek amacı ile yapılan regresyon analizi aşağıdaki sonuçları vermiştir.

$$P= 567.6029+35.2157S+141.823T-190.5666U$$

Regresyon sonucunda %95 güven aralığında yapılan t istatistik testinin verdiği sonuçlar Tablo 19'da şöyle sıralanabilir.

Tablo 19
2. Regresyon Analizinin Sonuçları

Değişken	Sbt. Katsayı	Std. Sapma	T Testi	Olasılık
C	597.6029	939.2320	0.636268	0.5326
S	35.21570	8.028758	4.386195	0.0004
T	141.8230	62.17263	2.281117	0.0349
U	-190.5666	99.31218	-1.918864	0.0710

Kayıtdışı ekonomi fert başına milli gelir üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Yani kayıtdışı ekonomik faaliyetlerdeki artışlar fert başına düşen geliri arttırıcı rol oynamakta ve bireysel refahı arttırmaktadır. Bu sonuç kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğine dair öne sürdüğümüz hipotezi doğrular niteliktedir. Diğer değişkenlerin etkisi ise 1. Regresyon analizine benzer niteliktedir.

Bu iki regresyon analizine göre kayıtdışı ekonomi Türkiye ekonomisinin büyüme hızını olumsuz etkilemekle birlikte fert başına milli gelirden az da olsa artış yaratmaktadır. Bu durum ilk bakışta oldukça manasız gelebilir. Fakat özellikle düşük gelir seviyesinde bulunan bireylerin kayıtdışı ekonomik faaliyet vasıtası ile gelirlerinin artması Türkiye

ekonomisinde yaşanan krizlerin daha yumuşak bir şekilde atlatılmasına yol açmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler kentlerde yoğunlaştığı için bu gelir artışı özellikle büyük şehirlerin varoşlarında daha fazla hissedilmektedir.

Kayıtdışı ekonomideki artışın refahı arttırdığı bu dönem analize tabi tutulan dönem için savunulabilir. Fakat kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki hacminin günümüzdeki düzeyini aşması ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilecektir. Bununla birlikte kayıtdışı ekonomik faaliyetler henüz bu önermeyi doğrulayacak derecede yükselmemiştir.

4.3 Kayıtdışı Ekonomiye Etki Eden Faktörler

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü belirleyen faktörleri bulmak için yapılan regresyon analizlerinin sonuçları çalışmamızın bu kısmında yorumlanacaktır.

Bildiğimiz gibi yatırım hacmi faiz ve vergi oranları tarafından belirlenir. Bu nedenle ilk olarak bu iki değişkenin kayıtdışı ekonomi üzerinde etkisini ölçmek gereklidir. Faiz oranları ve vergi yükünün kayıtdışı ekonomi üzerinde etkisini tahmin etmek için yapılan regresyon sonucu aşağıdaki gibi bulunmuştur.

$$S = -74,8C + 0,3I + 5,12T \quad (3. \text{ Regresyon})$$

%95 güven aralığında t istatistik testine tabi tutulmuş olan sonuçlar Tablo 20'de gösterilmiştir.

Tablo 20

3. Regresyon Analizinin Sonuçları

Değişken	Sabit	Std. Sapma	T Testi	Olasılık
C	-74.80439	17.02997	-4.392515	0.0003
I	0.301731	0.085678	3.521673	0.0021
T	5.125032	1.247491	4.108272	0.0005

Tüm değişkenlerin bağımlı değişkene etkisini ölçmek amacı ile yapılan F testi 31.50911 değerini almış ve sonucu doğrulamıştır.

Faiz oranlarının kayıtdışı ekonomi üzerinde etkisi çok yüksek olmamakla birlikte belirleyici düzeyde olmaktadır. Kayıtlı piyasalarda kredi faizlerinin yüksekliği ve kredi almak için yapılması gereken işlemlerin çok fazla bürokrasi içermesi, işletmelerin kredi talebinin kayıtdışı piyasalara yönelmesine yol açmaktadır. Ülkemizde son yıllarda finans kesiminde kayıtdışı olarak kredi kullandıran firmaların artmasının başlıca sebebi yukarıda belirtildiği gibi bu firmaların kredi işlemlerinin daha az formalite içermesidir. Dolayısı ile resmi faiz oranlarındaki yükselme kayıtdışı ekonomik faaliyetleri arttırmaktadır. Diğer bir faktör olan vergi yükündeki artış kayıtdışı ekonomik faaliyeti oldukça önemli düzeyde etkilemektedir. Vergi yükünün özellikle son birkaç yıl içinde artış kaydetmesinin yanında bu yükün çalışan kesim ve küçük esnaf üzerinde yoğunlaşması bu kesimlerin gelirinde düşme yaratmaktadır. Bu kesimlerin reel gelirlerindeki azalma kayıtdışı faaliyetlerin artmasına yol açmaktadır.

İşsizlik ve enflasyon oranlarının kayıtdışı ekonomi üzerindeki etkisini ölçmek için yapılan regresyon sonuçları da aşağıdaki gibi gerçekleşmiştir.

$$S = 71,51C - 9,36U + 0,41E \quad (4. \text{ Regresyon})$$

Tablo 21
4. Regresyon Analizinin Sonuçları

Değişken	Sabit	Std. Sapma	T Testi	Olasılık
C	71,51	22.49028	3.179912	0.0045
U	-9.361934	2.538856	-3.687461	0.0014
E	0.411152	0.094507	4.350500	0.0003

Tablo 21’de görülen test sonuçlarına göre %99 güven aralığında kayıtdışı ekonomi ile işsizlik oranı arasında negatif ve enflasyon ile kayıtdışı ekonomi arasında pozitif ilişki bulunmaktadır.

Enflasyon oranındaki hızlı artış bireylerin reel gelirlerini azaltacak ve kayıtdışı ekonomik faaliyetlerinin artmasına yol açacaktır. İşsizlik oranının kayıtdışı ekonomiyi negatif etkilemesi ise oldukça anlamlıdır ve resmi işsizlik oranındaki azalmanın kayıtdışı ekonominin hacmindeki yükselme pahasına gerçekleştiğini göstermektedir. Ülkemizde gelir dağılımının son yıllarda oldukça bozulmasına rağmen sosyal çalkantıların olmamasının başlıca nedeninin, kayıtdışı ekonominin boyutunda resmi işsizlik oranındaki azalma sebebi ile ortaya çıkan artış olduğu söylenebilir.

İşsizlik oranının kayıtdışı ekonomiden etkilenme derecesini bilmek de yukarıda varılan sonuçları değerlendirmede oldukça yararlı olacaktır. Bunun için kayıtdışı ekonomi oranlarının işsizlik oranı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Aşağıdaki sonuç elde edilmiştir.

$$U = 8,6C - 0,27S \quad (5. \text{ Regresyon })$$

Bu sonuç bize kayıtdışı ekonomi ile işsizlik arasında negatif ilişki olduğunu göstermektedir. Sonuç %90 güven aralığında t istatistik testine tabi tutulmuş ve Tablo 22’de görülen test sonuçları doğrulanmıştır.

Tablo 22
5. Regresyon Analizinin Sonuçları

Değişken	Sabit	Std. Sapma	T testi	Olasılık
C	8.606736	0.392366	21.93547	0.0000
S	-0.276338	0.140982	-1.960090	0.0628

Sonuçlardan görüldüğü gibi kayıtdışı ekonomideki artış işsizlik oranını düşürmekte veya işsizlik oranındaki artış hızını yavaşlatmaktadır. Enflasyonla mücadele etmeye yönelik bir ekonomi politikası uzun dönemde enflasyon oranını azaltmakla birlikte kısa dönemde yatırımları azaltarak istihdam hacminde düşme yaratmaktadır. İşsizlik oranında olası bir artış ise siyasi karar organı olan hükümet tarafından arzu edilmeyen bir sonuçtur. Bu nedenle kayıtdışı ekonominin yarattığı istihdam ve gelir artışına bir nebze göz yumulmaktadır.

Yaptığımız analiz sonuçlarından anlaşılabilceği üzere kayıtdışı ekonomi, FBGSMH'yi olumlu etkilemekte ve fakat ülke genelinde ekonomik büyüme üzerinde aynı olumlu etkiyi yapmamaktadır.

Kayıtdışı ekonominin büyüklüğünü belirleyen başlıca etmenler faiz, enflasyon ve vergi oranlarıdır. Özellikle yüksek oranlı enflasyonun gelir dağılımını bozucu etkileri, düşük gelir grubunda olan bireylerin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerini arttırmıştır. Ülkemizde süregelen kırsal kesimden kente hızlı iç göç, büyük kentlerdeki hızlı nüfus artışı ve gecekondulaşmanın yanında kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde de artışa yol açmıştır. Bu süreçte kayıtdışı istihdam kayıtlı istihdama geçişte bir aşama olarak görülse de bu giderek bir yaşam biçimi halini almıştır.⁸⁰ Böylece kayıtdışı ekonomik faaliyetlerle yaratılan kayıtdışı istihdam, bir istihdam

⁸⁰ Adem Kalça, Ekrem Karayalızlar, 'Kayıtdışı İstihdam', Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Ağustos 1999, İstanbul

politikası aracı olarak işsizlik sigortası görevi görmekte ve böylece sınırlı da olsa FBGSMH'nın artmasına hizmet etmektedir.

Devletin ekonomik hayatta sanılanın aksine müdahale ve sınırlamalarının artması, kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasına yol açmaktadır. Ülkemizde aşırı ve karmaşık bürokratik işlemlerin artması, devlet hizmetlerinin kalitesinin düşmesi, kayıtdışı ekonomik faaliyetleri arttırmaktadır. Ayrıca vergi oranlarının ve sosyal güvenlik primlerinin yüksekliğine önceki kısımlarda belirttiğimiz gibi vergi denetimlerinin yetersizliği de eklenince kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde bir artış ortaya çıkmaktadır.

5. Türkiye'de Büyüme ve İşsizlik Oranları Üzerinde Kayıtdışı Ekonominin Etkileri ve İzlenebilecek Politikalar

24 Ocak 1980 kararları ile Türk ekonomisinin yapısında ve uygulanan ekonomi politikalarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Alınan kararlar ile serbest piyasa ekonomisine geçişte önemli aşamalar kaydedilmiştir. 1983 yılında yapılan kanun değişiklikleri ile dış ticaret üzerinde kısıtlamalar kaldırılarak ithalat ve dolayısı ile iç piyasada mal arzı artırılmıştır. Ayrıca ihracatın teşviki için ek kaynaklar oluşturularak sağlanan ihracat artışı ile 1988 yılında uzun yıllar sonra ilk defa cari işlemler fazlası elde edilmiştir. Türk ekonomisinde yaşanan bu dönüşme sürecinde enflasyon hızı sürdürülebilir oranlarda gerçekleşirken ekonomik büyüme yüksek düzeyde gerçekleşmiştir.

Oldukça başarılı uygulamaların yapıldığı bu süreç sonunda serbest piyasa ekonomisine geçiş başarılı bir şekilde sonuçlandırılmamıştır. Bunun başlıca nedeni, liberal ekonomi politikasının müdahaleci devlet yönetimine uyumunda ortaya çıkan sorunlardır. Ekonomik hayata kamu müdahalesi azaltılmaya çalışılırken devlet denetimi ve otoritesinde bir çözülme yaşanmıştır. Ayrıca kamunun

finans sektöründe payının yüksek olması ülke ekonomisinde kaynakların verimli kullanımına engel olmaktadır.

1980'lerin sonlarından itibaren Türkiye'ye artan oranda kısa vadeli döviz girişi olmuştur. Mali sistemde dengenin sağlanamaması, artan bütçe açıkları 1994 yılında döviz kurlarında hızlı bir artışa yol açmış ve Türkiye ekonomisi çok yüksek bir düzeyde küçülmüş ve sonuçta kısa vadeli yabancı sermayenin önemli bir kısmı kısa bir zaman döneminde ülkeden ayrılmıştır.

Türkiye ekonomisinin süregelen bir kriz içinde bulunmasının başlıca nedeni kamu açıklarıdır. Kamu sektörü harcamalarını vergi gelirleri ile karşılayamamakta ve kayıtdışı ekonomiyi denetim altına alarak vergi gelirlerini arttıramamaktadır. Sonuç olarak bireyler vergi mükellefi olmayı kabul etmeyerek kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunmakta ve devlet de sahip olduğu kaynağın üstünde harcama yapmaya çalışarak ekonomik krize yol açmaktadır.

Kayıtdışı ekonomi buna rağmen özellikle bireysel ihtiyaçların giderilmesinde ve dolayısı ile refah artışında ülkemizde önemli bir role sahiptir. Toplumsal refah bireysel refahların bir bileşkesi olarak kabul edilirse bireysel refahı artıran her faaliyet toplumsal refahı da arttıracaktır.

Kayıtdışı ekonominin ülkemizde ekonomik istikrarı sağlamada önemli bir rolü olduğu yapılan ekonometrik analizlerde de gözlemlenmiştir. Ekonominin tam çalışma düzeyine doğru ilerlemesi ve ekonomik krizlerin bireysel refah üzerinde etkisinin sınırlı düzeyde olması ekonomik istikrarın göstergelerinden bazılarıdır. Ayrıca bireysel refahtaki artış da istikrarın diğer bir göstergesi sayılabilir. Kayıtdışı sektörde bürokratik işlemler ve kamu müdahalesi olmadığı için üretim kayıtlı sektöre göre daha düşük maliyetlerle yapılmakta ve kayıtlı sektörde oluşacak konjonktürel dalgalanmaların etkisi kayıtdışı sektörün yardımı ile azaltılabilecektir.

Çalışmamızda yapılan ekonometrik analizde bu sonuçlar doğrulanmaktadır. Kayıtdışı sektörde çalışanlar ve işverenlerin gelirlerindeki artış toplam talebi yükselterek istihdam hacminde artış yaratmaktadır. Dolayısı ile kayıtdışı ekonomi ülkemizdeki bireylerin refahlarında artış yaratmakta ve ekonomik istikrarı sağlayıcı rolü sıklıkla yaşadığımız ekonomik krizlerin etkilerinin beklenilenden kısa sürmesine yol açmaktadır.

Ülkemizde kayıtdışı ekonomi kayıtlı sektörde istihdam olanağı olmayan binlerce ailenin istihdam edilmesine olanak vermektedir. Bu durum hem ek gelir sağlayarak talebi canlı tutmakta ve hem de kayıtlı ekonomide üretim ve gelirin düşmesini önlemektedir.

Ülkemizde kayıtdışı ekonomiyi azaltmak amacı ile yapılan çalışmalar çoğunlukla cezai araçlarla yürütülmekte ve bir süre sonra çıkarılan af kanunları sorunu çözmekten ziyade ertelemektedir. Kayıtdışı ekonomiyi azaltmaya yönelik çalışmalar toplumun farklı kesimlerinden aşağıda incelenen sebeplerden dolayı fazla destek görmemektedirler.

Üreticiler ve ticaretle uğraşan toplum kesimlerinin temel amacı kar maksimizasyonudur. Bu kesim kamu düzenlemelerine uymadan kaçak işçi çalıştırarak, vergiye tabi gelirini düşük göstererek kar maksimizasyonunu sağlamaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler vasıtası ile bu kesim gelirini arttırabilmektedir. Kayıtdışı ekonominin hacminin azaltılmasına bu kesim pek olumlu yaklaşmamaktadır.

Özellikle sabit ve dar gelirli kesim ülkemizde yıllardır süregelen enflasyondan en çok etkilenen grupların başında gelmektedir. Bu gurubun içinde bulunduğu tüketicilerin sayısı izlenen ekonomi politikalarının etkisi ile son yıllarda giderek artmıştır. Yapılan çalışmada görüldüğü gibi kayıtdışı ekonomi FBGSMH'yı arttırmaktadır. Özellikle dar gelirli tüketici kesimi kayıtdışı ekonomik faaliyetler ile gelirlerini arttırabilmektedir.

Ülkemizde zaten geçim sıkıntısı içinde bulunan bu kesimin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerini önlemeye yönelik çalışmalar çok ciddi sosyal ve ekonomik sorunlara yol açabilecektir.

Kayıtdışı ekonomi ile mücadelede önemli bir rol üstlenen siyasi iktidar ise kamunun çıkarlarını korumak amacı ile temelde kayıtdışı ekonomik faaliyetlere karşı olmak zorundadır. Kayıtdışı ekonominin etkisi ülkemizde birçok alanda görülmektedir. Özellikle büyük şehirlerde kaçak yapılaşmadaki artış, kayıtdışı ve marjinal işlerde istihdamın artması bu durumun başlıca göstergeleri olarak sıralanabilir.

Kayıtdışı ekonominin boyutunun artması siyasi iktidarların ekonomi politikalarının etkinliğini azaltmaktadır. Özellikle son yıllarda kayıtdışı ekonominin yanında suç sektöründe de önemli bir büyüme olmuştur. Bu iki sektördeki büyüme ise devlet otoritesinde bir boşluk yaratmaya başlamıştır.

Sayılan tüm bu sebeplerden ötürü siyasi iktidarlar kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmek zorundadırlar. Fakat bilindiği gibi demokrasilerde yeterli seçmen desteği olmadan alınan kararlar sorunları kısa dönemde hızlı bir şekilde çözemez. Gelişmekte olan ülkelerde uygulanması önerilen ekonomi politikalarının kendi çıkarlarına uygun olmasını bekleyen toplumun dinamik kesimleri ile politika amaç ve araçları üzerinde uzlaşma sağlayamayan devlet, uygulanması zorunlu ekonomi politikası araçlarını uygulayamaz.⁸¹ Bu olgu ülkemizde de geçerlidir. Bu nedenle ülkemizdeki siyasi iktidarlar, kayıtdışı ekonomiyi azaltmaya yönelik ekonomi politikası araçlarının sonuç itibari ile özellikle düşük gelir grubunda bulunan bireylerin reel gelirlerinde önemli oranda düşme yaratacağını bilmektedirler. Bu durumda siyasi partilerin seçimlerde oy kaybı kaçınılmazdır.

⁸¹ Robert H. Balance, Javed A. Ansari, Hans W. Singer, Uluslararası Ekonomi ve Sınai Kalkınma, Üçüncü Dünyada Dış Ticaret ve Yatırım, Çevirenler: Canan Balkır, Arif Ersoy, s. 273, İstanbul 1985

Türkiye’de 1989 yılından itibaren kurulan hükümetlerin ömrü çok uzun ömürlü olmamıştır. Hemen hemen her yıl yapılan yerel veya genel seçimler ve sıklıkla değişen koalisyon hükümetleri uzun süreli ve etkin bir ekonomi politikası uygulamasını engellemiştir. Bu siyasi ortam içinde iktidar partilerinin kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmekte çok kararlı olmalarını beklemek oldukça güçtür. Kayıtdışı ekonominin ülkemizde toplumsal refahı arttırmadaki rolü göz önüne alındığında kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmekte kararlı bir ekonomi politikası izleyen siyasi iktidarın izleyen dönemde seçmen kitlesinden oy alması pek kolay görülmemektedir. Bu nedenle siyasi iktidarlar görünürde kayıtdışı ekonomi ile mücadele etmeyi amaçlamış olmalarına rağmen uygulama aşamasında çok istekli davranmamaktadırlar.

Kayıtdışı ekonomi ülkemizde bugün özellikle dar gelirlili milyonlarca kişinin gelirinde artış yaratarak toplam talebin kayıtlı sektörde oluşan krizlerden ötürü düşüşünü azaltmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de siyasi iktidarların kısa dönemde şok önlemlerle kayıtdışı ekonomiyi azaltması sonuçları itibari ile pek mümkün görünmemektedir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin azaltılmasına yönelik politikaların mümkün olduğunca uzun döneme yayılması ve bu sırada bireysel refahı arttıracak diğer politika araçları ile desteklenmesi gerekmektedir.

Kayıtdışı ekonomik faaliyette bulunan küçük ve orta ölçekli sanayicilerin en büyük sorunu kredi temini olarak ortaya çıkmaktadır. Kayıtlı sektörden kredi temin edemeyen bu kesim suç sektöründen kredi temin etmeye çalışmaktadır. Bu durum suç sektörünün kayıtdışı ekonomik faaliyetleri finanse eder hale gelmesine neden olmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyet gösteren firmalara kredi kullanımında daha esnek davranılması suç sektöründen kayıtdışı ekonomiye geçişi durdurabilecektir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin yasal sınırlar dışına çıkmasına kesinlikle müsaade edilmemelidir. Maliye Bakanlığı bünyesinde

kurulmuş bulunan Mali Suçlar Araştırma Kurulu ve Emniyet Genel Müdürlüğü Organize Suçlar Dairesi bu konuda son birkaç yıldır oldukça kapsamlı çalışmalar yaparak bu sektörün etkisini azaltmaya çalışmaktadırlar.

Kayıtdışı ekonomik faaliyetler özellikle inşaat sektöründe yoğunluk kazanmaktadır. Bu sektörde işin üretim aşamasında parçalara ayrılabilir, daha küçük işletmeler tarafından yapılabilmesi yani taşeronluk sistemi bunun başlıca nedenidir. İnşaat sektöründeki bu uygulama hem yapıların düşük standartta yapılmasına ve hem de çok büyük vergi kaybına neden olmaktadır. Bu nedenle inşaat sektöründe kayıtdışı ekonomik faaliyeti azaltacak ve yapı denetimini arttıracak kanuni ve kurumsal bir düzen değişikliği zorunludur.

Kırsal kesimden kentlere olan hızlı iç göç, çarpık yapılaşma başta olmak üzere bir çok soruna yol açmaktadır. Bu durum büyük şehirlerde gecekondu bölgelerinin oluşmasını hızlandırarak kayıtdışı istihdamın artmasına yol açmaktadır. Kırsal kesimde istihdam olanaklarının artırılarak gelir düzeyinin yükseltilmesi ile iç göç hızının yavaşlaması ve böylece kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin şehirlerde azalması sağlanabilir.

Kamu sektörünün küçültülmesi ve etkinliğinin azaltılması amacı ile 1980'li yıllarda başlayan düzenlemeler tamamlanamamıştır. Bu süreçte özelleştirme çalışmaları istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Ayrıca devletin küçültülmesi devletin güçsüzleştirilmesi pahasına yapılmıştır. Kamu sektörü harcamaları da giderek artmış ve kamu kesimi dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Kayıtdışı ekonominin azaltılması için her şeyden önce kamu kesimi dengesinin sağlam temellere dayanması zorunludur. Kamu kesimi dengesinin sağlanması KKBG'ğini azaltarak faiz ve enflasyon oranlarının düşmesini sağlayacaktır. Enflasyon oranındaki düşme dar gelirli kesimin reel gelirindeki düşüşün hızını yavaşlatacaktır.

Böylece bu kesimin kayıtdışı ekonomik faaliyetlerle gelir artışını sağlamaya yönelik çalışmaları azalabilecektir.

Türk vergi sisteminin oldukça karmaşık bir yapıda olması vergiden kaçınmayı teşvik etmektedir. Bu nedenle bu sistem basitleştirilmeli ve bürokrasi azaltılmalıdır. Ekonomik sorunlara, ekonomik çözümler getirme mantığı içinde kayıtdışı kalmanın maliyeti arttırılarak, mükellefleri beyana ve kayıtlı olmaya teşvik eden politikalar uygulanmalıdır. Vergi yasaları mükelleflerin izleyebileceği hızda değiştirilmelidir. İstikrarı sağlamak açısından sıklıkla vergi affı çıkarma yolu terkedilmelidir.

Yukarıda sıralanan politika uygulamalarının kısa dönemde gerçekleştirilmesi mümkün görünmemektedir. Bunun başlıca sebebi kısa dönemde ortaya çıkabilecek sosyal huzursuzluklardır. Ayrıca siyasi iktidar kısa dönemde bu tür uygulamaları seçimlerde oy oranında düşme yaratması sebebi ile gerçekleştiremez. Bu nedenle politika uygulamalarının orta ve uzun vadeye yayılarak dar ve sabit gelirlili kesimin mümkün olduğunca az etkilenmesi sağlanmalıdır. Tüm bu önlemlerle sosyal ve ekonomik huzursuzluklara yol açmadan ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemeden kayıtdışı ekonominin Türkiye ekonomisindeki hacmi zaman süreci içinde azalma gösterecektir.

SONUÇ

İkibinli yıllara girdiğimiz bu dönemde Dünya ekonomik düzeninde yeni yapılanmalar, iki kutuplu Dünya ülkelerinden çok kutupluya geçiş, birçok bilimadamı tarafından küreselleşme rüzgarlarının başarısı olarak yorumlanabilir. Bununla birlikte küreselleşmenin artması ile esnek üretim sistemlerinin tüm Dünya üzerinde yaygınlaşması, bireylerin ekonomik faaliyetlerinin yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Bu süreçte özellikle gelişmekte olan ülkelerde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hacminde artış olmuştur. Milli gelirin resmi istatistiklere yansımaya bilmeyen bölümü olan kayıtdışı ekonomi, vergi kaçırılması, sosyal güvenliğe bağılı olmadan istihdam, ruhsatsız yapı ve işyeri yapımı gibi pek çok faaliyeti kapsamaktadır. Kayıtdışı ekonomi için geçerli olabilecek ortak kabul gören bir tanım mevcut değildir. Bunun başlıca nedeni kayıtdışı ekonominin iktisat, maliye ve sosyoloji bilimlerinin ortak çalışma alanında yer almasıdır. Bununla birlikte kayıtdışı ekonomi, GSMH hesaplanmalarında görülmeyen ve bu nedenle milli muhasebe hesaplarına geçmeyerek kamu otoritesinin bilgisi dışında kalan gelir olarak tanımlanabilir. Çalışmamızda farklı ülkeler için değişik milletlerden bilimadamlarının verdiği tanımlar özetlenmiştir.

Kayıtdışı ekonominin GSMH içindeki büyüklüğünün belirlenmesi söz konusu ülkenin ekonomik yapısını değerlendirmek açısından oldukça önemlidir. Kayıtdışı ekonominin ölçülmesine ilişkin yapılan çalışmalar istihdam, milli gelir ve para arzındaki değişimleri inceleyerek resmi istatistiklere yansımaya bilmeyen bu faaliyetlerin boyutunu belirlemeyi amaçlamaktadır. Kayıtdışı ekonomiyi ölçmek için kullanılan GSMH, istihdam ve parasalcı yöntemlerin açıklanmasının ardından, Türkiye’de kayıtdışı ekonominin boyutunu ölçmeye yönelik başlıca çalışmalar özetlenmiştir. Yapılan farklı çalışmalar, kayıtdışı ekonominin Türkiye ekonomisindeki

boyutunun 1990'lı yılların başından itibaren giderek daha da arttığını göstermektedir. Kayıtdışı ekonomi, sosyolojik, mali ve ekonomik bir çok faktörden etkilenmektedir. Bununla birlikte, kayıtdışı ekonomideki artışın başlıca nedenleri yüksek oranlı enflasyon, hızlı iç göçlerle artan gecekondulaşma ve özellikle düşük gelir grubunda bulunan bireylerin vergi yükündeki artışlar olarak sıralanabilir.

Ülkemizde süregelen yüksek oranlı enflasyon özellikle düşük gelir düzeyinde olan bireylerin gelirlerini yükseltmek amacı ile kayıtdışı ekonomik faaliyetlerini arttırmalarına yol açmaktadır. Bu kamu kesimi çalışanları için ikinci bir işte çalışmak ve diğer kesimlerde marjinal sektör olarak da adlandırılan işportacılık vb. faaliyetler şeklinde olmaktadır. Çalışmamızda yapılan ekonometrik analizlerin sonuçları ülkemizde kronik yüksek enflasyonun kayıtdışı ekonominin boyutunu arttırdığını göstermektedir.

Kırsal kesimin itiş ve kentlerin çekimi ile ortaya çıkan hızlı iç göç ile birlikte büyükşehirlerde herhangi bir izin alınmadan kamu arazileri üzerine yapılan gecekondular sayısında artış olmuştur. Bu durum resmi kayıtlara geçmeyen bir bina ve arazi alışverişinin artmasına neden olmaktadır. Başlangıçta hazine arazisi üzerine kaçak olarak yapılan gecekondular zaman süreci içinde çıkarılan imar afları ile kısmen kanuni düzenlemeye tabi tutulmuşlardır. Bu durum gecekondular sahiplerinin zamanla yüksek düzeyde emlak rantlarına sahip olarak hanehalkı gelirlerini arttırmalarına yol açmıştır. Diğer taraftan gecekondular bölgelerinde yerleşmiş olan bireyler kentsel alanda faaliyet gösteren sınai ve hizmet işletmelerinin ihtiyacını karşılayacak derecede vasıflı olmadıkları için çoğunlukla kayıtdışı sektörde istihdam edilmektedirler. Böylelikle kayıtdışı yerleşimdeki artış beraberinde kayıtdışı istihdamda ve dolayısı ile kayıtdışı ekonomik faaliyetlerde artış yaratmaktadır.

Ülkemizde kamu maliyesi açıklarını azaltmak amacı ile vergi yükünü arttırıcı maliye politikası araçları son birkaç yıldır kullanılmaktadır. Bu amaçla

Çıkarılan vergi reformu ise ekonomik durgunluk içindeki firmaların önemli mali sorunlarla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır. Özellikle küçük ve orta büyüklükte işletmelerin vergi yükündeki artışlar bu işletmelerin gelirlerindeki düşüşü azaltmak amacı ile kayıtdışı ekonomik faaliyetlerini arttırmalarına yol açmıştır. Çalışmamızda vergi yükündeki artışın ülkemizde kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin artmasında önemli bir rol oynadığı yapılan ekonometrik analizle de kanıtlanmıştır.

Çalışmanın temel konusu olan ekonomik büyüme ve kayıtdışı ekonominin büyüklüğü arasındaki ilişki ekonometrik olarak test edilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmanın sonuçları kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin düşük oranlı da olsa büyüme hızını azaltıcı yönde olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte FBGSMH ile kayıtdışı ekonomi arasındaki ilişki olumlu çıkmıştır. Yani kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hacmindeki artış FBGSMH'da artış yaratmaktadır. Kayıtdışı ekonomik faaliyetler özellikle düşük gelir grubunda bulunan hanehalklarının reel gelirlerini ve dolayısı ile refah seviyelerini arttırmalarına yardımcı olmaktadır. Son yıllarda gittikçe artan gelir dağılımındaki bozukluğun yarattığı ekonomik sıkıntı düşük gelir düzeyindeki bireylerde bu şekilde bir parça azaltılabilmektedir. Bununla birlikte özellikle yüksek gelir düzeyindeki hanehalklarında kayıtdışı faaliyetlerden elde edilen gelir produktif yatırımlardan daha çok yurt içinde ve dışında spekülatif yatırımlara gittiği için ülke ekonomisi için katma değeri oldukça düşük sayılabilir.

Ülkemizde süregelen diğer önemli bir sorun ise açık ve gizli işsizliktir. İşsizlik oranı resmi rakamlara göre 1998 yılında %6,2 olarak gerçekleşmiştir. 1980 sonrasında resmi verilere göre işsizlik oranlarında sürekli bir düşüş gerçekleşmektedir. Bununla birlikte günümüz koşullarında oldukça düşük gelire sahip devlet memurluğu sınavlarına alınacak eleman sayısından çok fazla başvuru olmaktadır. Bu durum bu bireylerin işsiz sayılmamakla birlikte herhangi bir sosyal güvenceden yoksun ve süreklilik arzetmeyen işlerde

çalışmalarını göstermektedir. Bu yönü ile bakıldığında kayıtdışı ekonomi işsizlik oranının düşük gerçekleşmesini sağlayarak yüksek işsizlik oranı nedeni ile oluşabilecek sosyo-ekonomik sorunların azaltılmasını sağlayabilecektir. Örneğin 1994 yılında Cumhuriyet tarihinin en düşük büyüme hızı olan %-6,1 oranına rağmen herhangi bir sosyo ekonomik sorun yaşanmamasının başlıca nedeni kayıtdışı sektördeki istihdam artışının kayıtlı sektörde artan işsizliği azaltıcı rol oynamasıdır. Fakat ülkemizde kayıtdışı istihdamdaki artış sosyal güvenlik kurumlarının prim tahsilatlarının azalmasıyla finansal yapılarının bozulmasına sebep olmuştur. Sosyal güvenlik sisteminin darboğaza girmesi bu kurumların yarattığı açıkların devlet tarafından sübvansede edilmesine yol açmıştır.

Ülkemizde siyasi irade kayıtdışı ekonomik faaliyetleri azaltmak amacıyla çeşitli dönemlerde başta vergi düzenlemeleri olmak üzere çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Bununla birlikte ülkemizin başlıca ekonomik sorunları olan yüksek enflasyonda düşme ve dengesiz gelir dağılımında düzelmeye sağlanmadan kayıtdışı ekonomiyi azaltmaya yönelik politikalar özellikle toplumun düşük gelir grubunda bulunan bireylerin reel gelirlerinde düşme yaratarak toplumsal huzursuzluklara yol açabilecektir. Ayrıca bu tür kararları alan hükümetlerin arkasında bulunan seçmen desteğinde de oldukça önemli düşme gerçekleşebilecektir. Böylece ekonomik istikrarsızlığa politik istikrarsızlık da eklenebilecektir. Kayıtdışı ekonomik faaliyetleri azaltmaya yönelik uygulanabilecek kısa dönemde kullanılabilecek radikal para ve maliye politikaları ile direkt kontroller düşük geliri bireylerin gelirlerinde ani düşmelere neden olurken, yüksek gelir grubundaki bireylerin yurtdışına sermaye transferine neden olabilecektir. Bu ülkemizde yatırım ve gelir hacminde ani bir daralmaya yol açabilecektir. Bu nedenle kayıtdışı ekonominin ülkemiz ekonomisindeki büyüklüğünü azaltmaya yönelik politikaların kısa vadeli şok politikalarından ziyade orta ve uzun dönemli ılımlı politikalar şeklinde olması kullanılan politika araçlarının yaratabileceği olası sosyal ve ekonomik sorunları azaltacak ve toplumsal huzursuzlukların ortaya çıkmasını engelleyecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

KİTAPLAR

- Aktan Coşkun Can, **Gerçek Liberalizm Nedir?**, T yayınları, İzmir, 1994
- Altuğ Osman. **Kayıtdışı Ekonomi**, Cem Yayınevi, İstanbul 1994
- Aydemir Şinasi, **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi**, Maliye Hesap Uzmanları Derneği Yayınları, 1995
- Bagachwa. M. S. D , Maliyamko T. L., **The Second Economy in Tanzania**, Heinemann , Nairobi, London :Athens 1990
- Balance Robert H., Ansari Javed A., Singer Hans W, **Uluslararası Ekonomi ve Sınai Kalkınma, Üçüncü Dünyada Dış Ticaret ve Yatırım**, Çevirenler: Canan Balkır, Arif Ersoy, İstanbul 1985
- Başol Koray, **Demografi (Doğal Kaynaklar ve Gelir Dağılımı)**, İzmir, 1988
- Başol Koray, **Türkiye Ekonomisi** , İzmir, 1993
- Başol Koray, **Türkiye İktisat Tarihi**, DEÜ İ.İ.B.F. yayını, İzmir, 1983
- Benton Lauren A., Portes Alejandro, Manuel Castells (Editörler), **The Informal Economy: studies in advanced and less developed countries**, Johns Hopkins University Press Baltimore, 1989
- Benton Lauren, **Invisible Factories, The Informal Economy and Industrial Development in Spain**, State University of New York Press, Albany 1990
- Bozkır Aysu, **Enformal Sektörün İstihdam Yapısındaki Geçişkenlik Özelliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1993
- Dallago Bruno, **The Irregular Economy, The Underground Economy and the Black Labour Market**, Dartmouth, England, 1990
- Erkan Hüsnü, **Ekonomi Politikasının Temelleri**, İzmir, 1997
- Erginay Akif, **Kamu Maliyesi**, Ankara, 1990

- Karabulut Erhan, **Kayıt Dışı Ekonomi ve Türkiye'deki Boyutu**, Basılmamış yüksek lisans tezi, Uludağ üniversitesi, Bursa, 1995
- Feige Edgar L. (Editör)., **Underground Economies, Tax Evasion and Information Distortion**, Cambridge University Press, Cambridge, 1989
- Kırbaş Sadık, **Kayıtdışı Ekonomi, Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Yolları**, Tesav yayınları, Ankara,1995
- Koşar Fırtınay, **Kayıt Dışı Ekonomi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama**, Basılmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, İktisat bölümü, Ankara, 1996
- Latouche Serge, **In The Wake of the Affluent Society, an Exploration of Post-development**, Zed Books Ltd, London, 1993
- Mitra Arup , **Urbanization, Slums, Informal Sector, Employment and Poverty**, B.R. Publishing, Delhi, 1994
- Oyan Oğuz, **Kamu Gelirleri Sistemi Reformu Üzerine**, TÜSES Araştırma Raporu, İstanbul 1991
- Özsoylu Ahmet Fazıl, **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995
- Özerkmen Necmettin, **Structure of the Retail Petty Trade Connected in a Sociological Study of an Urban Informal Sector in Ankara**, Basılmamış Doktora tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyoloji bölümü, Ankara, 1995
- Salahdine Mohamad, Chickering Lawrence A. (Editörler), **The Silent Revolution, The Informal Sector In Five Asian and Near Eastern Countries**, An International Center for Economic Growth Publication, California, 1991
- Savaş Vural, **Kalkınma Ekonomisi**, Beta yayınları, İstanbul, 1986
- Soto Hernando de, **The Other Path, The Invisible Revolution In the Third World**, L.B. Tauris Ltd. London, 1988
- Toptaş Ülker, **Türkiye'de Kayıtdışı Ekonominin Nedenleri**, Tes-Ar Yayınları No:26, Ankara, 1998

- Tokman, Victor E. **Beyond regulation : the informal economy in Latin America**, Lynne Rienner Boulder 1992
- Uluatam Özhan, **Makro İktisat**, Savaş Yayınları, 1987, Ankara
- Yentürk Nurhan, Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, Ankara, 1994
- Ward Peter, **Corruption Development and Inequality,: soft touch or hard graft?** Routledge London ;New York 1989

MAKALELER VE DİĞERLERİ

- Anderson James H., 'The Size, Origins, and Character of Mongolia' s Informal Sector During the Transition', World Bank Policy Research Working Paper, Mayıs 1998
- Boyle Gerry, McCormack Pauline, 'Trade and Technological Explanations for Changes in Sectoral Labour Demand in OECD Economies', working .paper, Department of Economics, National University of Ireland, Northern Ireland, 1998
- Buchanan, James M., 'Pareto superior tax reform: Some simple analytics.' Eastern Economic Journal. sayfa 7-9. 1994 .
- Budanov I. A. , 'Report on the development of the informal economy in Russia's Metallurgy Sector', Rand Vakfı araştırma raporu, Moskova 1997
- Cowley Andrew, 'Where the wild things are.,', Economist. 7 Mayıs 1994.
- .Derdioyk Türkmen, 'Türkiye'nin Kayıtdışı Ekonomisinin Tahmini', TÜSİAD Görüşler Dergisi, 1994
- Egan Gabriel , 'The Black Economy', İrlanda Merkez Bankası Araştırma raporu, Dublin, 1994
- Frey Bruno S. Weck Hannelore, ' Estimating The Shadow Economy, The Naïve Approach', Oxford Economic Papers No 35., Mart 1993

- Gang Ira N., Goswami Omkar , Sanyal Amal, 'Corruption, Tax Evasion and the Laffer Curve', Discussion Paper Rutgers University, 1996
- Gutman Peter , 'Subterranean Economy', Financial Analysis Journal,, Kasım 1977
- Haqueo Kadeem, Monriel Peter J., Stefford Stephan, 'Public Sector Efficiency and Fiscal Austerity', IMF Working paper, Nisan 1998
- Hickman, Alex, 'Sanction inaction', Central European Review sayfa 10-13, Ekim 1995
- Kalça Adem, Karayalızlar Ekrem, 'Kayıtdışı İstihdam', Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Ağustos 1999, İstanbul
- Kalça Adem, 'Sanayileşme Temeline Dayanmayan Şehirleşme ve Kayıtdışı İstihdam',Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Haziran 1999, İstanbul
- Kaufmann Daniel , Kaliberda Aleksander , 'Integrating The Unofficial Economy Into The Dynamics Of Post-socialist economies: A Framework of Analyses and Evidence', World Bank working paper, Ağustos 1996
- Klitgaard Robert, 'International Cooperation Against Corruption', Economist. Kasım 1997
- Kolesnikova Inna, 'Official Economy Pushes People in Shadow Sector', Center for Journalistic Research, research paper, Moskova, 1997
- Latham Shinder, 'Zimbabwe's informal sector', Monthly Labor Review. sayfa 72-73. Mart 1998
- Lawday, David, 'A wobbly giant', Economist, 18 Kasım 1995
- Maldonado, Carlos, 'The informal sector: Legalization or laissez-faire?', International Labour Review. sayfa 705-728, 1995
- McDonald. Hamish, 'Economies: Don't look back', Far Eastern Economic Review. sayfa 48-50, 17 Mart 1994
- Marcouiller Douglas, Castilla Veronica Luiz, 'Formal Measures of the Informal Sector Wage Gap in New Mexico, El Salvador and Peru', Boston University working paper, 28 Mart 1985
- Mathews Charlotte , 'Measuring the immeasurable' , Finance Week. sayfa 28-29. ,19 Ağustos 1998.

- Munir Metin, 'Search for a suitcase solution', Euromoney. (336): 153-156. Nisan 1997
- Özsoylu Ahmet Fazıl, 'Gizli Ekonomi, Tanımı, Sebepleri ve Türkiye'de boyutları', İktisat Dergisi, Şubat 1993
- Pius B Simon, 'Informal responses to crises of urban employment: An investigation into the structure and relevance of small-scale informal retailing in Kaduna, Nigeria.', Regional Studies. sayfa 547-557. Ağustos 1998
- Shields Michael, Wahio Allon, 'Unhappiness and Involuntary Unemployment, The Case of Ethnic Men Minority in Britan' , Department of Economics, Discussion paper, University of Leicester, 1995
- Smith, Christine L., 'Unveiling the informal sector: More than counting heads', International Labour Review., sayfa 427-428, Sonbahar 1997
- Tanzi Vito, 'The Underground Economy in United States, Annual Estimates, 1930-1980', IMF Staff Papers Washington, 1990
- Temel Adil , Şimşek Ayşegül , Yazıcı Kuddusi , 'Kayıtdışı Ekonomi Tanımı, Tespit Yöntemleri ve Türk Ekonomisindeki Büyüklüğü', DPT Araştırma Raporu, 1994,
- Yakovlev Aleksander M., 'Russia: On the crossroad of history', Institute of Market Economy Araştırma raporu, Sofya, 1997
- Walt Van der Druit, 'Spotting opportunities', Finance Week. 16 Ekim 1998
- Windebank, Jan. Williams, Colin C., 'What is to be done about the paid informal sector in the European Union? A review of some policy options', International Planning Studies. sayfa 315-327. Kasım 1997
- Welles Edward O., 'Going underground: Opportunity in the shadow economy'. ABI Inform 16(5): s. 90-92. Mayıs 1994